

Ж. БАЛАСАГЫН атын. КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСТЕТИ
Б.ЕЛЬЦИН атын. КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д 08.18.571

Кол жазма укугунда
УДК: 657.47:657.22:238.43(575.2)

ОМУРОВА САЛТАНАТ КАЙЫРОВА

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК
КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗ КЫЛУУДА ФИНАНСЫ
СИСТЕМАСЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО

Адистиги 08.00.10 – финансы, акча жүгүртүү жана кредит

08.00.01 – экономикалык теория

Экономика илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

Авторефераты

Бишкек -2019

Диссертациялык иш Башкаруу, укук, финансы жана бизнес эл аралык академиясынын «Финансы жана кредит» кафедрасында аткарылды

Илимий кеңешчи:

Саякбаева Айганыш Апышевна,
экономика илимдеринин доктору, профессор,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун финансы
кафедрасынын башчысы

**Расмий
оппоненттер:**

Тюлюндиева Назира Манатовна,
экономика илимдеринин доктору, с.н.с.,
Саясат жана өнүктүрүү институтунун бюджет
аралык мамилелер боюнча эксперти

Кочербаева Айнура Анатольевна,
экономика илимдеринин доктору, профессор,
Б. Ельцин атын. КРСУнун «Менеджмент»
кафедрасы

Чолбаева Сагынбубу Джумабековна,
экономика илимдеринин доктору, доцент,
М. Рыскулбеков атын. КЭУнун
«С. Сулайманбеков атын. Финансы жана
финансылык контроль кафедрасынын»
профессору

Жетектөөчү уюм:

Тараз инновациялык-гуманитардык
университети, «Финансы жана эсеп» кафедрасы
дареги: 080000, Казакстан Республикасы,
Жамбыл областы, Тараз ш., Желтоксан көч.,
69 «Б»

Коргоо 2019-жылдын «12» сентябрында саат 14.00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д.08.18.571 ведомстволор аралык диссертациялык кеңеште төмөнкү дарек боюнча өтөт: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек Жолу пр. 394.

Диссертация менен Ж.Баласагын атындагы КУУнун (720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек Жолу пр. 394) боюнча жана Б.Ельцин атындагы КРСУнун китепканаларынан (720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев көч. 44) ошондой эле, ДК сайтынан: <http://dissovetecon.knu.kg>; <https://nauka.knu.kg> таанышууга болот.

Автореферат «__» _____ 2019 -ж. таркатылды.

Д 08.18.571 Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, экономика илимдеринин
кандидаты, доцент

М.А.Дженалиева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу. Финансы системасын модернизациялоо социалдык-экономикалык механизмдин азыркы жаралуу фазасында улуттук экономиканын түзүүдө Кыргыз Республикасынын (мындан ары – КР) экономикалык коопсуздугун камсыз кылуунун зарыл шарттары катары каралат. Бул республиканы экономикалык өнүктүрүү траекториясынын ар бир бөлүгүндө чарбалык ишмердүүлүктү өндүрүү процессинде финансы механизмдин ролун күчөтүү менен финансы жана финансы системасынын ролун жетишерлик жогорулаткандыгы менен шартталат.

КР шартында өндүрүш процессин каржылоо аймактык деңгээлде ата мекендик өндүрүүчүлөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн узак мөөнөттүү финансы ресурстарын талап кылат. Бирок, түзүлгөн финансы системасынын инвестициялык каражаттары реалдуу экономика секторунун керектөөлөрүн канааттандыра албайт, ал эми банктарга багытталган финансы чөйрөсү негизинен кызмат көрсөтүү жана соода тармагы үчүн мүнөздүү болгон кыска мөөнөттүү өндүрүш циклин камсыз кылат. Экономикада тармактык деформация жеңил өнөр-жай өндүрүшүнүн пайдасына төмөндөтүү экономикалык өз алдынчалуулуктун жана экономикалык коопсуздуктун коркунучун төмөндөтүү үчүн КР экономиканы каржылоо системасынын механизмдерин модернизациялоону талап кылган гарант катары мындай финансылык өз ара аракеттенүүнүн натыйжасы болуп саналат.

Улуттук финансы системасынын жөнгө салуунун азыркы механизмдери жана инструменттери мамлекеттик башкаруу деңгээлинде чарбалык процессти жөнгө салуунун экономикалык мамилелеринин талаптарына жооп бере албайт. Бул баарыдан мурда КР коопсуздугун финансы-экономикалык жактан баалай турган экономикалык коопсуздуктун абалына, босоголук маанини иштеп чыгуу, ошондой эле, индикаторлорго мониторинг кылууга жооп бере турган өз алдынча институттун жоктугу менен аргументтелет. Мындан тышкары, экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча маселелерди чечүүнү тереңдетүүчү проблемалардын катарына финансы системасынын абалын мүнөздөгөн туруксуз көрсөткүчтөрдүн тенденциясын киргизүүгө болот жана алар биринчи кезекте, акча масса структурасынын накталай акчага ээ болуу, коммерциялык банктардан кредит жана депозит боюнча боюнча пайыздык коюмдар ортосунда жогорку пайыздык маржа (пайда), инвестиция деңгээлинин түшүүсүнүн туруктуу тенденциясы, мамлекеттик бюджеттин тартыштыгынын өсүүсү. Биздин көз карашыбызда бул актуалдуу милдеттерди чечүүнүн мааниси финансы системасын жана аны жөнгө салуу механизмдерин практикалык модернизациялоодо жатат. Өз кезегинде финансы секторун белгилеген модернизация биздин оюбузча, глобалдык масштабда да, аймактык экономикалык интеграция деңгээлинде да өзгөрүүлөрдү эске алмайын ишке

ашышы мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу, мамлекеттин экономикалык коопсуздук шарттарын камсыз кылуу абалынан түздөн-түз көз каранды болгон финансы системасын трансформациялык изилдөөдө теория-методологиялык жана уюштуруу-практикалык мамилелерди принципиялдуу жаңы илимий багыттарда башкача ой-жүгүртүү менен иштеп чыгуу зарылдыгы пайда болот. Мындан тышкары, глобалдаштыруу жана аймактык интеграция шартында мамлекеттин экономикалык коопсуздугу жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн негизги параметрлери катары финансы системасынын туруктуулугун баалоо позициясында илимий-практикалык башкача ой-жүгүртүп анализ кылуу менен проблема актуалдаштырылат.

КР УИА академиги Т.К. Койчүевдин жана КР профессор жана жана экономисттердин финансы системасын изилдөө маселесине арналган эмгектеринде жана иштеринде чагылдырылган: А.У. Орузбаев, Ж.С. Лайлиев, М.Б. Балбаков, Т.К. Койчүев, Е.П. Чернова, Ш.М. Мусакожоев, В.И. Кумсков, А.А. Саякбаева, А. У. Жапаров, А.А. Сарыбаев ж.б. финансы жана экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча эмгектерди арнаган: И.И. Искаков, Д.Ч. Бектенова, Н.М.Тюлюндиева, Г.В. Кумсков, С.Дж. Чолбаева, О.Н. Караталов, И.С. Шатманов, А.А. Адиева, В.И. Гусева ж.б. финансы секторунун туруктуулугунун негизинде КР экономикалык коопсуздугун түзүү шарттарын комплекстүү, түздөн-түз жана системалуу изилдөө жүргүзүлгөн эмес. Ушуга байланыштуу, диссертациялык изилдөөнүн багыты актуалдуу жана өз убагында деп эсептейбиз.

Ошентип, жогоруда саналгандардын баары экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу контекстинде финансы системасынын механизмдерин жана инструменттерин модернизациялоонун зарылдыгын шарттаган диссертациялык изилдөөнүн багыттарынын актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациянын темасынын билим берүү жана илимий мекемелерде жүргүзүлгөн артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы 2018-2040-жылдар мезгилинде КР туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы «Таза коом. Жаңы доор» (КР Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы ПЖ №221), «КР Өкмөтүнүн 2018-2023-жылдарга программасы Жаңы доорго – кырк кадам 2018-2023» (КР Жогорку Кеңешинин токтому 2017-жылдын 25-августу №1836-VI), 2019-2021-жылдарга КР фискалдык саясатынын негизги багыттары (КР Өкмөтүнүн токтому 2018-жылдын 23-августу №397), 2017-2025-жылдары КР мамлекеттик финансыны башкарууну өнүктүрүү стратегиясы (КР Өкмөтүнүн токтому 2016-жылдын 22-декабры №696), 2016-2020-жылдары КР калкынын финансылык сабаттуулугун жогорулатуу программасы (КР Өкмөтүнүн токтому 2018-ж. 19-марты №143), 2020-2022-жылдары КР социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн орто мөөнөттүү прогнозу жөнүндө (КР Өкмөтүнүн токтому 2019-ж. 3-июнундагы №270).

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты – экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу үчүн финансы системасын модернизациялоо боюнча теориялык, методологиялык жана практикалык багыттарга комплекстүү диагностика жана статистикалык анализ кылуунун негизинде финансы системасын түзүүнүн механизмдерин ачуу жана негиздөө.

Коюлган максатты ишке ашыруу үчүн изилдөөнүн логика жана структурасына дал келген төмөнкү милдеттерди чечүү талап кылынат:

1. экономикалык трансформация шартында финансы системасын өздөштүрүүгө илимий-теориялык жана теория-методологиялык мамилелерди изилдөө жана экономикалык өз алдынчалуулукту камсыз кылуу жана КР экономикалык коопсуздук коркунучтарына каршы аракеттенүү мүмкүнчүлүгүнүн контекстинде негизги мыйзам ченемдүүлүктөрдү жана анын өнүктүрүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

2. интеграцияланган экономика шартында экономикалык коопсуздукту камсыздоонун курч талаштуу маселелери боюнча автордук позицияны түзүү, атап айтканда, «экономикалык коопсуздукту камсыз кылууда финансы системасын модернизациялоо» жана финансы системасынын туруктуулугун баалоодо колдонулуучу факторлордун экономикалык категориялары менен менен өз ара аракеттенген дефинициясынын маңызын жана мазмунун тактоо;

3. финансы системасын мамлекеттик жөнгө салууга таасир берген олуттуу институционалдык факторлорду бөлүү менен экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу шарты катары институционалдык факторлорду классификациялоо үчүн методологиялык негиздерди аныктоо;

4. экономикалык коопсуздукту аныктоо максатында интеграцияланган экономика шартында финансы системасынын архитекtonикасын институционалдык негизде анализ кылуу, анын критерийлерин жана босоголук маанилерин иштеп чыгуу;

5. экономикалык коопсуздукка түздөн-түз таасир берген институционалдык себептерди аныктоо үчүн 2000-2018-жылдары финансы системасынын индикаторлорунун өз ара шартталуусуна анализ кылуу;

6. экономикалык коопсуздукту камсыз кылуучу финансы системасынын механизмдерин жана инструменттерин жакшыртуу боюнча комплекстүү иштерди белгилөө;

7. макроэкономикалык жана финансылык көрсөткүчтөрдүн өз ара аракеттенүүсү жана алардын прогнозун аныктоонун экономикалык-математикалык моделин иштеп чыгуунун негизинде экономикалык коопсуздуктун үстөмдүк кылуучу фактору катарында финансы системасын түзүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуунун мүмкүн болгон ыкмаларын негиздөө;

8. финансы системасынын негизги институттарынын статистикалык маалыматтарына комплекстүү диагностика кылуунун негизинде анын принципалдуу тенденциясын аныктоо жана аны түзүүнү жогорулатууда илимий-негизделген мамилелерди иштеп чыгуу;

9. трансформацияланган чөйрөдөгү финансы системасынын туруктуулугун жана экономикалык мейкиндиктеги интеграциялуулуктун абалын баалоонун методикасын иштеп чыгуу;

10. финансы секторунун параметрлерине ылайык улуттук экономиканын абалын мүнөздөгөн прогноздук-статистикалык моделдин негизинде келечекке финансы системасын модернизациялоо боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөдөн алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы финансылык абалы эске алынган экономикалык коопсуздукту камсыз кылууда финансы системасын модернизациялоонун механизмдерин жана инструменттерин жакшыртуунун илимий-теориялык жоболорун негиздөө менен жыйынтыкталат. Коюлган милдеттердин алкагында диссертациянын илимий жаңылыгын аныктаган төмөнкү натыйжалар алынды:

- «финансы системасын модернизациялоо» жана «экономикалык коопсуздук» түшүнүктөрүнүн теория-методологиялык мамилелери жалпыланды жана системалаштырылды, алардын аныктамалары түзүлдү;

- интеграцияланган экономика шартындагы алардын байланышын жана өз ара шартташуусун айкын аныктоого мүмкүндүк берген «финансы системасын модернизациялоо» жана «экономикалык коопсуздук» азыркы түшүнүк аппараттарын кеңейтүү зарылдыгы негизделди;

- экономикалык коопсуздукту камсыз кылган институционалдык факторлорду анализ кылуу жана системалаштыруунун негизинде КР үчүн интеграциялык процесстин артында финансы системасынын абалына таасир берген жаңы типологиялык факторлор белгиленди;

- банк секторуна коркунучка каршы аракетти камсыздоо позициясы менен интеграциялык процесстин алкагында улуттук өндүрүүчүлөрдү коргоонун финансылык механизмдери белгиленди;

- улуттук экономиканын реалдуу секторунун көп жылдык кредит берүүгө багытталган финансы системасын структуралык модернизациялоонун негизинде улуттук кирешени түзүү процессинде финансы ортомчулугунун үлүшүн күчтөндүрүү боюнча сунуштар киргизилди;

- экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу үчүн азыркы экономиканын талаптарына ылайык финансы системасынын индикаторлорун тактоо зарыл;

- артыкчылыктуу узак мөөнөттүү өнүктүрүү менен макроэкономикалык саясаттын макелдашуусун божомолдогон жаңы өндүрүштүн кластерлерин калыптандырууда жаңы технологиялык тарамдарын жана синергетикалык эффекттеринин жетишкендигин түзүүгө финансылык ресурстарды колдонуунун негизги багыттары белгиленди;

- финансы системасын модернизациялоо жана экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу, бюджеттик-салык саясатынын багыттарын кошо, алардын аткаруу мөөнөтүү, күтүлүүчү натыйжалары жана ресурстук камсыздоо жана аларга жетүү үчүн реалдуу жоопкерчиликтин механизмдерин киргизүү боюнча мамлекеттик институттун координациялык аракеттери боюнча чаралар аныкталды;

- мүмкүн болуучу кризистик процесстерге жана көрүнүштөргө өз убагында аракет кылууга мүмкүндүк берүүчү мамбюджеттин кирешелери, экономикага кредиттик салымдардын, салыктук түшүүлөр, финансылык ортомчулук жана камсыздандыруу боюнча босоголук маанидеги эсептин негизинде экономикалык коопсуздукту аныктоочу 2019-2030-жылдары экономикалык өнүгүүнүн туруктуу финансылык көрсөткүчтөрүнүн жетишүү модели интерпретацияланды жана базалык индикаторлору белгиленди;

- көп факторлуу, регрессия-корреляциялык анализдин негизинде финансы системасынын жана экономикалык коопсуздуктун индикаторлорунун өз ара байланышын аныктоого мүмкүн болгон экономиканы мамлекеттик жөнгө салууну жакшыртуунун багыттары негизделди жана КР экономикалык коопсуздугун камсыз кылган финансы системасынын механизмдерин жана инструменттерин модернизациялоо боюнча сунуштар берилди.

Алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу экономикалык коопсуздуктун концептуалдуу негиздерин анализдөө менен байланышкан экономикалык теориянын жетишсиз иштелип чыккан илимий багыттарын актуалдаштырууда турат. Изилдөөнүн натыйжасынын практикалык мааниси диссертациянын корутунду жана сунуштары КР финансы системасынын структуралык-технологиялык модернизациялоо жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга түрткү берүүгө максатталган туруктуу өнүктүрүүнүн мамлекеттик стратегиясын иштеп чыгуу үчүн министрликтер тарабынан колдонулушу мүмкүн. Изилдөөнүн материалдары ошондой эле, «Банк иши», «Финансы жана кредит», «Финансылык менеджмент», «Финансылык анализ», «Финансылык контроль», «Финансылык контроль» жана «Финансылык тобокелдик жана экономикалык коопсуздук» ж.б. курстары боюнча лекцияларды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Алынган натыйжалардын экономикалык баалуулугу. Макроэкономикалык жана финансылык индикаторлордун көп факторлуу регрессия-корреляциялык анализи экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу маселелери боюнча өз ара байланышты жана өз ара шартталууну аныктайт. Финансы системасын модернизациялоо боюнча берилген сунуштар 2030-жылга чейинки мезгилде экономикалык өнүгүүнүн туруктуу финансылык көрсөткүчтөрүнө жетишүүнү көздөө менен мультипликативдик эффектке ээ болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

- экономикалык коопсуздуктун мыйзам-ченемдүүлүктөрүнүн теория-методологиялык мамилелерине комплекстүү анализ кылуунун негизинде экономикалык туруктуулуктун платформасы катары финансы системасынын мааниси илимий жактан негизделди; улуттук экономикалык коопсуздук теориясынын өз алдынча илимий категориясы катары финансы-экономикалык коопсуздукту кароо зарылдыгы далилденди;

- финансы жана экономиканын реалдуу секторунун интеграциялык процессинин чындыгын эске алуу менен экономикалык коопсуздуктун коркунучтарынын классификациясы негизделди;

- финансы системасынын институционалдык структурасынын статистикалык көрсөткүчтөрүн анализ кылуунун негизинде аларды түзүүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрү жана принципалдуу айырмачылыктары жана аймактык экономикалык интеграциянын азыркы шартында өз ара аракеттенүүсү аныкталды;
- финансы секторунун комплекстүү диагностикасынын негизинде финансы системасынын туруктуулугунун критерийлик мүнөздөмөсү айкындалды; экономикалык коопсуздуктун коркунучтарына каршы аракеттенүүдө банк секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу шарттары аныкталды; экономикалык коопсуздуктун деңгээлин жогорулатуунун шарттарынын бири катары экономиканын реалдуу секторунун өндүрүш процессин кеңейтүүдө банк институттарынын ролу белгиленди;
- мамлекеттин негиз болуучу ролу ошондой эле, узак мөөнөттүү инновациялык долбоорлорду каржылоодо экономиканын артыкчылыктуу тармактарын өнүктүрүүнү камсыз кылган финансы системасын модернизациялоодо мамлекеттик, финансылык ресурстар жалпыланды;
- статистикалык топтоштуруу жана индекстик методду колдонуунун негизинде мамлекеттик ресурстардын, үй чарба ресурстарынын, камсыздандыруу секторунун жана баалуу кагаздар рыногунун жана экономикалык көрсөткүчтүн негизинде комплекстүү мүнөздөмө алууга мүмкүн болгон алардын ИДП келечегине болгон таасиринин статистикалык анализинин методологиясы иштелип чыкты;
- финансы системасынын сунушталган анализдин методологиясы жана өнүктүрүү моделинин негизинде финансы системасы КР экономикалык коопсуздугуна жардам берүү менен экономиканын инновациялык өнүгүүсүн камсыз кылат;
- изилдөөнүн теориялык мааниси финансылык анализдин системалуу жана комплекстүү мамилелер методунун натыйжасы жана КР финансы системасынын абалын баалоону байкоонун статистикалык катарлары катары жана жакынкы келечектеги мүмкүн болуучу багыттары аныкталды;
- жеке-мамлекеттик өнөктүктү күчөтүү жолу менен экономиканын реалдуу секторун жана финансы системасынын өз ара тыгыз аракеттенүүсүнүн, кредит берүү структурасын оптимизациялоо, калктын сактоо түрүндөгү ички финансылык булактарын колдонуунун негизинде финансы системасын модернизациялоонун багыттарын иштелип чыкты.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациянын материалдары ишке киргизүү актына ылайык КРАО билим берүү дисциплиналарында, ошондой эле, «Бай-Тушум» ЖАКтын ишмердүүлүгүндө, атап айтканда, «Өтүмдүүлүктү жоготуу коркунучун башкаруу боюнча жобо», «Камсыздандыруу компаниялары менен иштөө боюнча жобо», «Банк системасынын коопсуздуктунун коэффициентин жана индикаторун колдонуу боюнча жобо» ж.б. иштеп чыгууда пайдаланылды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору тегерек столдордо, семинарларда, Бишкек, Москва, Астана

шаарларында өткөрүлгөн эл аралык жана улуттук илимий-практикалык конференцияларда: «Современные проблемы интеграции и координации системы учета и аудита в странах Центральной Азии» (Чолпон-Ата ш., 2017-ж.); эл аралык илимий конференция «Проблемы и перспективы развития экономического развития Кыргызстана в Евразийском пространстве» эл аралык илимий-практикалык конференция (Чолпон-Ата ш., 2017-ж.); «Наука и современность 2018» Евразиялык Илимий Бирикменин 35-эл аралык илимий конференция (Москва ш., 2018-ж.); «Стратегия устойчивого развития мировой науки» 39-эл аралык илимий конференция (Москва ш., 2018-ж.); «Интеграция науки в современном мире» 40-эл аралык илимий конференция (Москва ш., 2018-ж.); «Перспективы модернизации современной науки» 43-эл аралык илимий конференция (Москва ш., 2018-ж.); «Итоги науки в теории и практике 2018» 46-эл аралык илимий конференция (Москва ш., 2018-ж.); «Наука и современность 2019» 47-эл аралык илимий конференция (Москва ш., 2019-ж.); «Современные концепции научных исследований» 48-эл аралык илимий конференция (Москва ш., 2019-ж.); «Интеграция науки в современном мире» 52-эл аралык илимий конференция (Москва ш., 2019-ж.); «Теоретические и практические вопросы современной науки» 43-эл аралык илимий конференция (Москва ш., 2019-ж.) ж.б. темаларда эл аралык илимий-теориялык жана практикалык конференцияларда баяндалды.

Диссертациянын натыйжаларынын публикацияларда толук чагылдырылышы. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары боюнча 24 илимий макала, анын ичинде 21 ИЦРИде индекстелген, алардын ичинен 15 – Россия Федерациясында жана 6 Кыргыз Республикасында, ошондой эле, жалпы 17,3 б.т. көлөмүндө 1 монография жарыяланган.

Иштин структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүү, төрт бөлүм, корутунду, сунуштар, жыйынтыктоо, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана 45 сүрөт жана 21 таблицаны камтыган тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 267 бетти түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу негизделди, изилдөөнүн максаты жана милдеттери түзүлдү, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы баяндалды, алынган натыйжалардын практикалык жана экономикалык баалуулугу, изденүүчүнүн жеке салымы ачыкталат, диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору тизмектелди жана диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы баяндалды.

Биринчи бөлүм «**Экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу контекстинде финансы системасынын теория-методологиялык жана уюштуруу-укруктук негиздери**» деп аталып экономикалык коопсуздук теориясын түзүү обзору жана аны изилдөө методологиясы ишке ашырылды, экономикалык коопсуздуктун маңызын аныктаган колдонуудагы теория-методологиялык жоболор өнүктүрүлдү жана толукталды жана финансы системасы акылуу экономикалык коопсуздукту камсыз кылууну өздөштүрүүнүн теория-методологиялык мамилелери иштелип чыкты.

Экономикалык коопсуздук теориясынын негизи «экономикалык коопсуздук» категориясына аныктаманын концептуалдуу мамилеси, анын түзүлүү принциптери, экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу процессинин катышуучуларынын ыйгарым укуктары киргизилди. Илимий жана атайын адабияттарды диагностика кылуу экономикалык коопсуздук ар түрдүү илимий платформада изилденгенин, муну менен бирге экономикалык коопсуздуктун максаты, коркунучтары, тоскоолдуктары жана күрөшүү методдоруна жараша илимий мектептердин мазмундары бири-биринен айырмаланып турат. Ар бир мамиленин принципалдуу позицияларын системалаштыруу КР экономикалык коопсуздуктун концептуалдуу негиздерин иштеп чыгууда негизги мүнөздөмөсүн бөлүп көрсөтүүгө жана аларды практикада колдонууга баа берүүгө мүмкүндүк берди. Ошентип, камералисттик концепцияга экономикалык өнүккөн өлкөлөр тарабынан атаандаштык басымды жеңүү жана улуттук өндүрүүчүлөрдү коргоого максаттуу багыт мүнөздүү [Кейнс Дж. М. *Общая теория занятости, процента и денег.* - Гелиос АРВ, 2002. – 352-б.]. Мындан экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу методдору да агып чыгат – протекционистикалык соода саясаты, улуттук экономиканы өнүктүрүүгө мамлекеттик колдоо. Бул мамилени диагносикалоодо КР практикасында колдонуу мүмкүнчүлүгү биздин көз караштан алганда экспорттоого багытталган өндүрүштү өнүктүрүү жана ата мекендик өндүрүүчүлөрдү коргоого көңүл буруу зарыл.

Кейнсиан концепциясы макроэкономикалык туруктуулукка жетишүүгө багытталган жана өндүрүштү, жумуштуулукту жана акча жүгүртүүнү мамлекеттик жөнгө салуу методуна таянат. Азыркы шартта КР улуттук экономикасын өнүктүрүүдө экономикалык коопсуздукту камсыздоонун кейнсиан мамилеси абдан актуалдуу.

Неоинституционалдык концепция экономикалык коопсуздуктун башкы максаты катары коомдо укукту кабыл алуу, менчикти коргоо, улуттук экономиканы өнүктүрүү максатын өздөштүрүү биримдигин камсыз кылган экономикалык жашоонун формасын уюштурган жана жөнгө салган эффективдүү өздүк, эмгек, финансылык, социалдык жана башка экономикалык институттарды түзүүнү карайт [Латов Ю.В. *Национальная экономическая безопасность в историческом контексте.* - Историко-экономические исследования.– 2007. –№1. – 5-29-б.]. Бул концепция биздин көз карашыбызда КР шартында жетишерлик актуалдуу жана улуттук экономикалык коопсуздуктун ченемдик укуктук документтерин иштеп чыгууда көңүлгө албай коюуга болбойт.

Экономикалык коопсуздуктун маңызын түшүнүү экономикалык мамилелердин, мамлекеттик түзүлүштүн жана укуктук негиздин контекстинде ачылат. Биз А.И. Илларионовдун абдан эффективдүү ыкма катары калктын жан башына экономикалык ресурстардын максималдуу санын өндүрүү узак келечектүү туруктуулугун камсыз кылган экономикалык коопсуздуктун алдында экономикалык, саясий жана укуктук шарттардын айкалышын констатациялоочу көз карашын колдойбуз [Илларионов А.И. *Критерии экономической безопасности.* - // Вопросы экономики. - 1998. - №10. - 35-58-б.].

Биздин көз карашбызда, экономикалык коопсуздук улуттук кызыкчылыктарды коргоодо гана эмес, өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүгө улуттук кызыкчылыктардын механизмдерин түзүүдө бийлик институтунун даярдыгы жана жөндөмдүүлүгүнүн натыйжасында дагы пайда боло тургандыгын бул методологиялык корутундуга толуктоо киргизүү жана өнүктүрүү зарыл. Экономикалык коопсуздуктун эффективдүүлүгү ар кандай шартта экономикалык субъекттердин толуктугун сактап калуу жөндөмдүүлүгүндө, бардык олуттуу экономикалык аракет жана өзгөрүүлөргө өз убагында жана адекваттуу реакция кылуу менен пайда болот.

Экономикалык коопсуздуктун мазмунун аныктоодо экономикалык коопсуздуктун дагы бир категориясын түзгөн – биздин көз карашта негизин түзүүчү жана анын бардык аспектерин аткарууну камсыз кылган финансылык категорияны толуктоо жана киргизүү сунушталат.

Демек, экономикалык коопсуздукту төмөнкү трактовкасы сунушталат, ал биздин көз карашыбызда КР экономикасын түзүү шартынын өзгөчөлүгүн абдан мазмундуу ачып берет. Экономикалык коопсуздукту дүйнөлүк экономикалык системанын трансформациялык чөйрөсүнүн шартында улуттук кызыкчылыкка зыян келтирбеген жана толук кандуу экономикалык субъекттин белгилерин сактаган өзгөрүлүүчү шарттарга ыңгайлашуунун натыйжалуу каржылоо механизмдери аркылуу өндүрүштүн кирешелүү өсүшүн жана социалдык деңгээлин улуттук экономикалык системанын ыкмасы катары аныктаса болот.

Экономикалык коопсуздук теориясынын концептуалдуу мамилелерине жүргүзүлгөн изилдөө териялык дагы, пратикалык дагы көз караштан шарттуу көрүнүштөрдү ишке ашыруунун негизги мыйзам ченемдүүлүктөрүн түзүүгө мүмкүндүк берди:

биринчиден, экономикалык коопсуздук теориясынын принципалдуу негиздери экономикалык өнүгүүнүн бурулуш учуру болуп саналат, башкача атыканда, түпкүлүктүү трансформация эреже катарында экономикалык коопсуздуктун мамлекеттик саясатынын теориялык платформасынын механизмдерин иштеп чыгуу болуп саналат;

экинчиден, мамлекеттин экономикалык коопсуздугу өндүрүштүк күчтү өнүктүрүү, социалдык-экономикалык мамилелердин абалы, илимий-техникалык прогресстин өнүгүүсү (ИТП), анын улуттук экономикадагы жетишкендиктерин пайдалануу, тышкы экономикалык алмашуулар жана эл аралык жагдайлардын деңгээли менен аныкталат;

үчүнчүдөн, экономикалык коопсуздукту өздөштүрүү маселелери системалуу жана комплекстүү мамилелерди изилдөө принцибинде ишке ашуусу зарыл. Финансы-экономикалык коопсуздук проблемалардын пайда болуусу системалуу мүнөзгө ээ, ошондуктан, коопсуздук коркунучун аныктоо комплекстүү анализди колдонуунун негизинде ишке ашышы зарыл;

төртүнчүдөн, экономикалык коопсуздуктун ички коркунучтары көбүнчө биринчи турат, ал эми экинчи - глобалдык масштабдагы табигый-климаттык катаклизмдерди эске албаганда тышкы коркунучтар. Мындай мыйзам ченемдүүлүк изилдене турган көрүнүшкө аныктама берүүгө теориялык мамилелердин анализинен улам, ички коркунучтар экономикалык

туруксуздуктун себеби катары каралды жана коопсуздук теориясынын көпчүлүгүнүн негизине коюлду;

бешинчиден, азыркы чындыкта финансы мамилелеринин маанилүүлүгү экономикалык коопсуздукту камсыздоонун зарыл шарттары финансы системасынын туруктуулугу болуп саналат, ал мамлекеттик бюджеттин туруктуулугу жана пропорционалдуулугу, финансы тереңдиги жана экономиканын банктык жайылтуу аркылуу, ошондой эле, тышкы саясаттын карызды жөнгө салуу абалы менен бааланат.

Көпчүлүк коркунучтарды аныктоо мамилелерин биз автордун позициясында экономикалык коркунучтарды кароочу кандайдыр бир зыян катары бөлүп карайбыз, интегралдык көрсөткүчтөр аныкталган мезгил аралыгындагы өлкөнүн экономикалык потенциалын төмөндөө деңгээлин мүнөздөйт [Богданов И.Я. *Экономическая безопасность России: теория и практика*. - М.: Издательская группа URSS, 2001. – 348-б.]. Ушуга байланыштуу, экономикалык коопсуздуктун түрлөрүн жана типтерин аныктоо үчүн классификациялык негиздөөлөрдү пайдалануу сунушталат. Мындай классификация, биздин көз карашта, коркунучтун бардык түрлөрүн ачуу менен экономикалык коопсуздуктун индикаторлорун аныктоого мүмкүндүк берет.

Мындан тышкары, экономикалык коопсуздуктун индикаторлорун, анын ичинде, экономикалык чөйрөнүн көрүнүштөрүн жана тенденцияларын толук мүнөздөгөн өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүнүн реалдуу статистикалык көрсөткүчү катары аныктоо сунуш кылынат. Муну менен бирге, экономикалык коопсуздуктун индикаторлору катары ченемдик актылар орнотулган көрсөткүчтөр пайдаланылып, эсептик болуп саналат жана жогорку рективдүү маалыматтуулукка ээ болот.

Илимий адабияттар жана ченемдик базаларды диагностикалоо босоголук маанидеги индикаторлорду аныктоого бирдиктүү мамиленин жоктугун көрсөттү. Экономикалык коопсуздукту камсыздоо процессине тартылган мамлекеттик органдар экономикалык коопсуздуктун көрсөткүчтөрүнүн тизмесин системалаштыруу жана түзүүнү жасабайт. Мындан тышкары, алар өз алдынча экономикалык коопсуздукка таасирин эске албастан тигил же бул экономикалык көрсөткүчтөрдүн маанисин интерпретациялайт.

Экономикалык коопсуздуктун индикаторлоруна тиешелүү практикалык материалдарды жана ченемдик-укуктук документтерди жалпылоодо Кыргыз Республикасында экономикалык коопсуздуктун деңгээлин чагылдырган расмий бекитилген көрсөткүчтөрдүн тизмеси жок экендиги жөнүндө корутунду жасоого болот. Экономикалык коопсуздуктун индикаторлорун жыйынтыкталышы экономиканын ар бир секторунда коопсуздуктун деңгээлин өзгөртүү жөнүндө күбөлөндүрүүчү индикаторлордун аныктамасы жана негиздемеси боюнча максаттуу иштерди жүргүзүүгө жардам берет. Бул экономиканы өнүктүрүү динамикасынын багыттарын эске алууга, динамикада индикаторлор өзгөргөн учурда потенциалдуу экономикалык натыйжаларды анализ кылууга мүмкүндүк берет.

Ушуга байланыштуу, экономикалык коопсуздук боюнча ченемдик укуктук актыларды инвентаризация жүргүзүү зарыл жана андан ары КР экономикалык коопсуздугунун босоголук маанисин жана деңгээлин

чагылдырган көрсөткүчтөрдүн тизмесин бекитүү керек, ошондой эле, КР экономикалык коопсуздугу маселеси менен гана алектенген расмий орган катары КР Коопсуздук кеңешинин жүзү катары мамлекеттик институту аныктоо зарыл.

«Глобалдаштыруу жана экономикалык интеграция шартында Кыргыз Республикасынын финансы системасынын архитектурасынын институционалдык негиздери» деп аталган экинчи бөлүмдө финансы системасынын архитекtonикасын аныктоонун концептуалдык мамилелери, социалдык-экономикалык өнүгүүдө анын ролу жана анын туруктуулугунун методологиялык аспектилери талдоого алынды.

Финансы системасы институциялык структура, элементтер жана звенолор боюнча ар кандай илимий көз караштарды пайдалануу менен изилденди.

Финансы системасынын иерархиялык структурасы үч деңгээлди бөлөт, алардын ар биринде экономикалык субъектилердин белгилүү бир түрлөрү болот, муну менен алардын ар бири өздөрүнүн финансы ресурстарын түзүүнүн жана пайдалануунун ар түрдүү жоболору жана өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт.

Илимий адабиятта финансы системасын аныктоо боюнча бирдиктүү көз караш жок. Алсак, мисалы, россиялык профессор В.В. Ковалев финансы системасын бирдиктүү коомдук продуктуну бөлүштүрүү жана кайрадан бөлүштүрүү боюнча кайра өндүрүү процессинин бардык субъектилеринин ортосунда акча мамилелерди уюштуруу формасы катары карайт [Ковалев В. В. *Корпоративные финансы в вопросах и ответах*. – М.: Изд-во «Проспект», 2018. – 332 б.]. Өз кезегинде, М. В. Романовский жана О. В. Врублевская, финансы системасын институциялык формада – финансылык операцияларды жүргүзгөн жана бир эле убакта финансыны башкаруунун субъектилери жана объектилери болуп саналган, ар кандай финансы институттарынын инфраструктурасы катары көрүшөт [Финансы: окуу куралы / Под ред. Романовский М.В., О. В. Врублевская. - 4-басылыш, – М.: Юрайт басмаканасы, 2013. - 599 б.]. Башка окумуштуу В. К. Сенчагов финансы системасынын алкагында төмөндөгү чөйрөлөрдү бөлөт: бюджеттик-салык чөйрөсү же классикалык борборлоштурулган финансы; корпоративдик финансы чөйрөсү (борборлоштуруудан ажыратылган финансы бөлүгү катары); кредит-банктык чөйрө жана борборлоштурулган финансы бөлүгү катары фондулук рыноктор чөйрөсү жана спекулятивдик капиталдын болуу формасын [Сенчагов В.В. *Экономическая безопасность России*. - М.: Бином. Лаборатория знаний. - 2010. - 815 б.]. Ошол эле мезгилде, окумуштуу-экономист М.И. Столбов, финансы системасынын структурасы анын айкыктык даражасы жана өлкөнүн экономикалык өнүгүшүндө анын ролу менен аныкталат деп эсептейт [Столбов М.И. *Финансовый сектор: теория и российская действительность* - М.: Научная книга, 2006. - 147 б.]. Р. Голдсмит финансы системасын финансы инструменттердин жана өлкөдөгү финансылык мекемелердин биригүүсү катарында эсептейт [Goldsmith Raymond.W. *Financial Structure and Development*. -New Haven, CT: Yale University Press, 1969].

КР түзүлгөн финансы системасы, система ичинде финансылык өз ара мамилелердин олуттуу деформациясына жана финансы системасынын звенолорунун ортосунда эффективдүү өз ара аракеттерди жана финансы

агымдарын уюштурууну, жана натыйжада улуттук экономиканын реалдуу секторунун экономикалык кеңейишине жана сандык көрсөткүчтөр көз карашынан да, өнүгүүнүн сапаттык деңгээлинен да анын жогорулашын камсыздай албаган финансылык инфраструктураны түзүүгө алып келген системалуу да, институционалдык да мүнөздөгү бир катар проблемалардын болушу менен мүнөздөлөт.

Саналган факторлор ошондой эле КР финансы системасына модернизация жүргүзүү зарылдыгын көрсөтөт, аны менен экономиканын реалдуу секторунун өнүгүшүнө стимул берген сапаттуу жаңы системага өтүүсү менен түшүндүрүлөт.

Экономикалык коопсуздукту камсыздоо контекстинде финансы системасын модернизациялоо финансы системасынын структуралык-функционалдык мүнөздөмөсүн түшүнүүгө негизденүүгө тийиш, анткени анын иштөө анализинин методологиясы жана өсүп жаткан тышкы жана ички коркунучтардын шарттарында анын туруктуулугун баалоого мамилени аныктоо анын структуралык подсистемасынын өзгөчөлүгүнөн көз каранды болот.

Демек, финансы системасын модернизациялоо деп, анын бардык чөйрөлөрүнүн жана институттарынын өз ара аракеттерин сапаттуу трансформациялоо катары түшүнүү сунушталат, анын жыйынтыгында экономикалык өсүштү жогорулатуу жана коомду социалдык камсыздоо максатында финансы ресурстарын пайдалануунун рационалдуулугун камсыздоо менен, өндүрүш процессин тейлөө боюнча финансы агымдарын эффективдүү уюштуруу жогорулайт.

Диссертациялык изилдөөдө ошондой эле, финансы системасын звенолордун жана анын тышкы жана ички структуралык өз ара байланыштарынын бүтүн жыйындысы катары иликтөөгө методологиялык мамилени иштеп чыгуу аракети көрүлдү.

Демек, финансылык өз ара мамилелерди жөнгө салуу механизмдин теориялык изилдөө үчүн да жана практикалык иштеп чыгуу үчүн да колдонулган финансы системасынын конфигурациясын куруунун теориялык-методологиялык принциптеринин өз ара байланышкан жыйындысын тактоо, КР экономикалык өсүшүнүн жана социалдык өнүгүүсүнүн узак мөөнөттүү финансылык саясатын иштеп чыгуу үчүн илимий-методикалык платформаны түзүп чыгууга мүмкүндүк берет.

Экономикалык теорияда экономикалык өсүшкө финансынын таасири тууралуу ар түрдүү көз караштар бар. Биздин көз карашыбызда, Нобель сыйлыгынын лауреаты Р. Лукастын позициясы өзгөчө кызыгууну жаратат, анын белгилөөсүндө, финансы экономикалык өсүштү чакырбайт, жөн гана реалдуу сектордун талаптарынын өзгөрүүсүнө жооп кайтарат [*Лукас Р. Лекции по экономическому росту. - М.: Изд-во Инст. Гайдара, 2013. – 288 б.*]. Карама-каршы көз караш Нобель сыйлыгынын башка лауреаты М. Миллердин изилдөөсүндө көрсөтүлөт, анын аныктамасында, финансы рыногу экономикалык өсүшкө мүмкүндүк берет. Й. Шумпетер менен Р.Голдсмит, финансы менен экономикалык өсүштүн байланышын четке кагуу экинчини түшүнүүнү бир кыйла чектейт деген идеяны карманышат [*Шумпетер, Й. А. История экономического анализа. - СПб.: Экон. школа, 2001. – Т.2. – 552 б.*].

XX кылымдын 90-жылдарынан баштап, финансынын экономикалык өсүшкө таасиринин механизми, инвестициялар, адамдык капиталдын топтолмосу жана жалпы өндүрүмдүүлүк сыяктуу каналдарды бөлүү жолу менен изилденген. Изилдөөнүн мындай жолу, финансы секторунун иши менен узак мөөнөттүү экономикалык өсүштүн ортосундагы оң натыйжалуу байланышты көрсөттү, ошондой эле алар аркылуу финансы сектору экономикалык өсүшкө таасир тийгизген финансылык өнүгүүнүн факторлорун жана каналдарды аныктоого мүмкүндүк берди. Жогоруда келтирилген теориялар жана мамилелер, инвестициялык, технологиялык инновациялык өндүрүштү кеңейтүүгө мүмкүндүк берүүчү финансылык ортомчу катары финансынын экономикалык өсүш процессиндеги ролу жөнүндө күбөлөндүрөт.

КР шарттарында экономикалык өсүштүн проблемаларынын бири болуп экономикалык коопсуздукту камсыздоодо финансылык индикаторлорду эффективдүү пайдаланууну негиздөө саналат. Буга байланыштуу ушул изилдөөнүн алкагында биз, негизги макроэкономикалык жана финансылык көрсөткүчтөрдүн расмий статистикасынын негизинде өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө финансы системасынын таасирин аныктоо аракетин көрдүк.

Айрыкча, сунушталган көрсөткүчтөр экономиканын реалдуу секторунун да жана финансы системасынын да динамикалык абалын чагылдырууга мүмкүндүк берет. Сунушталган көрсөткүчтөрдү аныктоо принциби, финансылык көрсөткүчтөр жана экономиканын реалдуу секторунун мүнөздөмөсү канчалык салыштырмалуулугун көрсөтүүдө турат.

2.1 таблица – Кыргызстандагы коомдун байгерчилигинин өсүшүнө финансы системасынын параметрлерин таасирин баалоо

Жылдар	Y	X_1	X_2	X_3	X_4
	Жан башына ИДП, сом	Негизги капиталга инвестициялар, млн. сом	Мамлекеттик бюджеттин тартыштыгы (-), профицити: млн. сом	Экономикага кредиттик салымдар (жылдын аягына) млн. сом	Финансы ортомчулугу жана ИДП структурасында камсыздандыруу млн. сом
2000	14325	15887,9	-342	11876,9	1876
2002	16754	16776,3	- 298	15643	1987,9
2004	19876	18771,3	-312,6	16332,4	2564,3
2006	22606	24087,5	-218,1	17140,3	2986,4
2008	37023	32535	1565,6	34239,2	6939
2009	39239	42496,9	-2958,8	39877,4	8023,4
2011	54375	49369,2	-13663,7	49159,6	9956
2012	58007	73222,1	-20232,3	57925,7	11365,6 0
2013	65016	82874,5	-2330,5	75925	15593
2014	71801	107884,6	-1875,6	105243	13422,1
2015	75 497	127 321,80	-6 149,30	112 114,80	15 464,50
2016	81 778	135 469,90	-20 888.9	107 822,90	15 122,90
2017	89 256	145 226,90	-16 476,20	122 607,30	17 872,50

Булак: КР УСК маалыматтары боюнча эсептелди [www.stat.kg]

Коэффициенттердин көптөгөн регрессиялык моделинин маңыздуу мааниси төмөндөгүдөй өңүттө чечмеленет:

$$Y = 16513,09 + 0,259166X_1 + 0,023162X_3 + 1,750126X_4, (1)$$

- негизги капиталга инвестициянын 1 сомго көбөйүшү ИДПнын жан башына орточо 0,25 сомго жогорулашына алып келет;
- экономикага кредиттик салымдардын 1 сомго көбөйүшү ИДПнын жан башына орточо 0,023 сомго өсүшүнө алып келет;
- финансылык ортомчу жана камсыздандыруу секторунун 1 сомго көбөйүшү ИДПнын жан башына орточо 1,7 сомго жогорулашына алып келет.

Демек, жан башына ИДПнын жыйынтыгына көбүрөөк таасирди финансылык ортомчу жана камсыздандыруу сектору берет деген корутунду чыгарабыз.

Бул регрессиялык моделде өзгөрүлмө маанилүү. Детерминация коэффициенти жетишээрлик жогору $R^2 = 0,973$, бул теңдештирүүдө белгилердин түз тыгыз өз ара байланышы жөнүндө тастыктайт. Мунун баары биригип келип, модель жалпысынан маанилүү жана практикада колдонула аларын ырастоого мүмкүндүк берет.

Мындай өңүттө биздин көз карашыбызда, коомдун байгерчилик өсүшүн камсыздоо жана ага ылайык экономикалык туруктуулук, демек экономикалык коопсуздук деңгээлин жогорулатуу үчүн, ИДПны түзүүдө финансы секторунун үлүшүн көбөйтүү зарыл.

Финансы системасынын туруктуулугун баалоо методикасы боюнча, колдонулган критерийлердин чыныгы же болжолдуу маанилерин эске алып эксперттик бааларды же формалдашкан сандык методдорду пайдалануу менен бир же бир нече критерийлердин негизинде бааланарын белгилей кетүү керек.

Бул көйгөйдү аныктоонун жыйынтыгында, изилдөөчүлөр жалпысынан финансы системасынын туруктуулугун комплекстүү баалоого эмес, өзүнчө, масштабы боюнча кичине подсистемалардын туруктуулугун анализдөөгө көңүл бурушары белгилүү болду.

Экономикалык коопсуздукту камсыздоо бизге финансы системасы, бекитилген критерийлердин кабыл алынган параметрдик маанилерине шайкеш келген коопсуздук деңгээлин камсыздоо дарамети катары көрүнөт. (2.2 табл.).

Финансы системасынын туруктуулугунун сунушталган критерийлери, биздин көз карашыбызда, экономикалык ишмердикти жүзөгө ашыруу процессинде, сандык да, сапаттык да өзгөрүүлөр жагынан, ар бир структуралык элементтин абалын чагылдырат. Муну менен, сунушталган көрсөткүчтөрдүн эсеби, экономикалык ишмердиктин ар бир деңгээлинде статистикалык маалыматтарды чогултуунун жана иштеп чыгуунун уюшкан системасы болгондо гана мүмкүн экендигин белгилей кетүү зарыл.

2.2. таблица – Финансы системасынын туруктуулук критерийлери

Финансы системасынын структуралык элементи (Подсистема)	Индикатор (эсептөө формуласы)	Босого деңгээл
Мамлекеттик финансы		
Мамлекеттик бюджет	ИДПга кара бюджеттин тартыштыгы <i>Ички карыз жүгүнүн коэффициенти.</i> (Салыктык түшүүлөрдүн жалпы суммасына ички карыз)	> 3-5% 0,85
Мамлекеттик кредит (карыз)	<i>Жалпы карыз жүгүнүн коэффициенти</i> (ИДПга карата жалпы карыздын үлүшү/ ИДПга карата бюджеттин киреше бөлүгү) ИДПга карата мамлекеттик карыз.	<2 < 50%
Бюджеттик эмес фонддор	Бюджеттик эмес фонддордун камсыздалышы	80%
2. Ишканалардын финансысы	Өздүк капиталдын рентабелдүүлүгү (таза киреше / өздүк капитал) Компаниянын өнүгүү көрсөткүчү (амортизациялык чегерүүлөргө дүн инвестициялардын катышы)	15% 1,0
3. Үй чарбалык финансы	Үй чарбалардын чыгашалар структурасы. Керектөөгө чыгымдар үлүшү ИДПга карата үй чарбалардын карыздык катышы	70%дан көп эмес 50%
Финансы рыногу	Акча массасында накталай акчанын үлүшү Карыздардын жалпы суммасына кредиттерди кайтаруу суммасы Чет өлкөлүк валютада депозиттер, акча массасына % менен. Коммерциялык банктардын кредиттер боюнча пайыздык коюмдарынын көрсөткүчү, % менен Инфляциянын деңгээли, жылдык % менен	80% Кайтаруунун минималдуу деңгээли – 70-90% 70-90% Жылдык 40%га чейин 20-40%
Эл аралык финансы	Чет өлкөлүк түз инвестициялар	15-30%дан кем эмес

Булак: [Сенчагов, В.В. Экономическая безопасность России. - М.: Бином. Лаборатория знаний. - 2010. - 815 б.] негизинде түзүлдү.

Демек, финансы системасынын туруктуулугун баалоонун бекитилген критерийлеринин параметрдик маанилерине ылайык экономикалык коопсуздук камсыздалат. Муну менен катар, финансы системасынын бюджеттик-салыктык, кредит-банктык жана финансылык индикаторлору боюнча көрсөткүчтөрүн критерийлик баалоо системасын киргизүү сунушталууда.

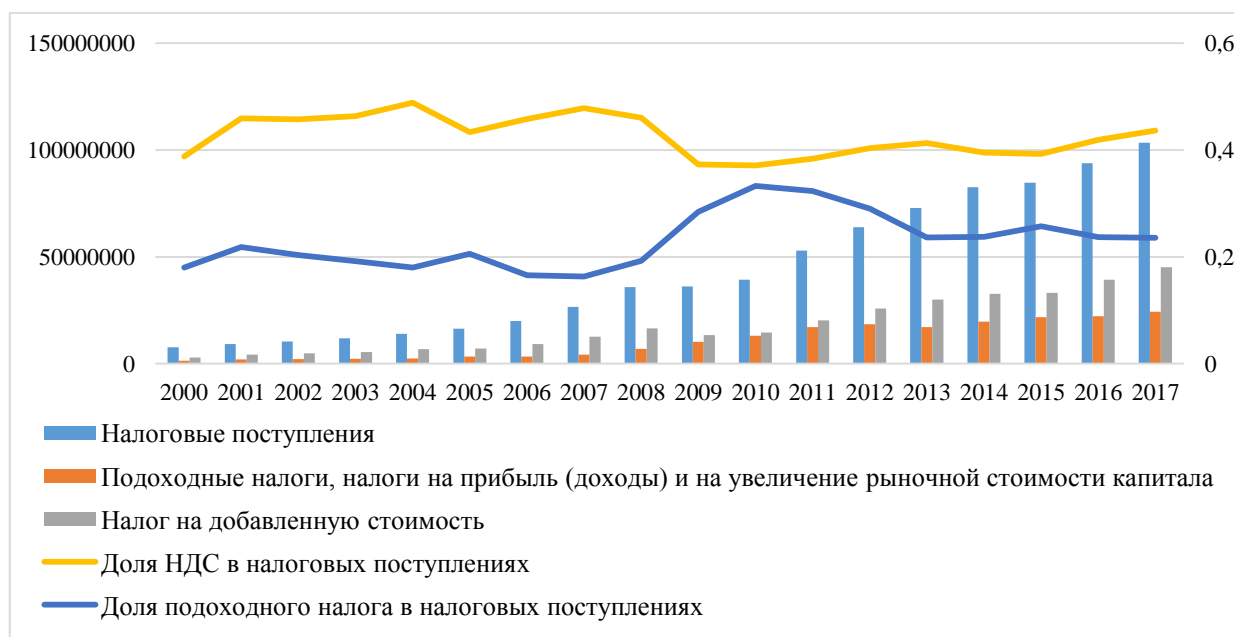
Үчүнчү бөлүм «Кыргыз Республикасынын финансылык системасын экономикалык коопсуздук коркунучу жогорулаган шартта трансформациялоонун өзгөчөлүктөрү» мамлекеттик жана корпоративдик

финансыларды, үй чарбасынын жана финансыларын жана КР финансылык рыногунун абалын интеграцияланган экономикалык шарттарда экономикалык коопсуздукту камсыздаган өлкөнүн финансылык системасынын негизги звенолору катары талдоого арналган.

Финансылык системанын бардык саналган звенолору экономикалык коопсуздукту камсыздоодо маанилүү роль ойнойт. Бирок мамлекеттик финансылардын абалынын негизги параметри катары бюджеттин теңдөөдө проблема бар. Жана бул проблеманы эки аспектиде кароо керек: макроэкономикалык – экономикада туруктуулуктун жоголушу жана бюджеттик-салыктык – бюджеттин чыңалуусунун өсүшү катары.

Финансылык чөйрөдөгү кризистик жагдайды баалоо ар кандай индикативдик көрсөткүчтөр боюнча эсептелет, алардын арасында мамлекеттик финансылык туруктуулукту коопсуздук жаралып жаткан коркунучтарына бөлүп көрсөтүүгө болот.

Мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүнүн структурасын анализдөө менен, салыктык жана салыктык эмес келип түшүүлөрдү салыштырып караганда салыктык келип түшүүлөргө салмак ооп кетерин ачык көрүүгө болот, бул, биздин көз карашыбызда, макроэкономикалык туруктуулуктун туруксуздашуусуна жана коркунучуна кириптер кылышы мүмкүн (3.1. сүрөт). Атап айтканда, салыктык түшүүлөр тараптан бюджеттин киреше бөлүгүнүнүн басымдуу мүнөзү аны аялуу, өзгөчө экономикалык туруксуздук жана экономика өндүрүшү төмөндөп кеткен учурда андан начар абалга кептеп коюшу мүмкүн. Ага ылайык, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүнүн оптималдуу структурасынын калыптандырууда жана аныктоо принциптеринен алганда бюджеттик саясатты өзгөртүү зарыл.

3.1-сүрөт. КР мамлекеттик бюджетинин киреше бөлүгүнүн салыктык келип түшүүлөрүнүн структурасы

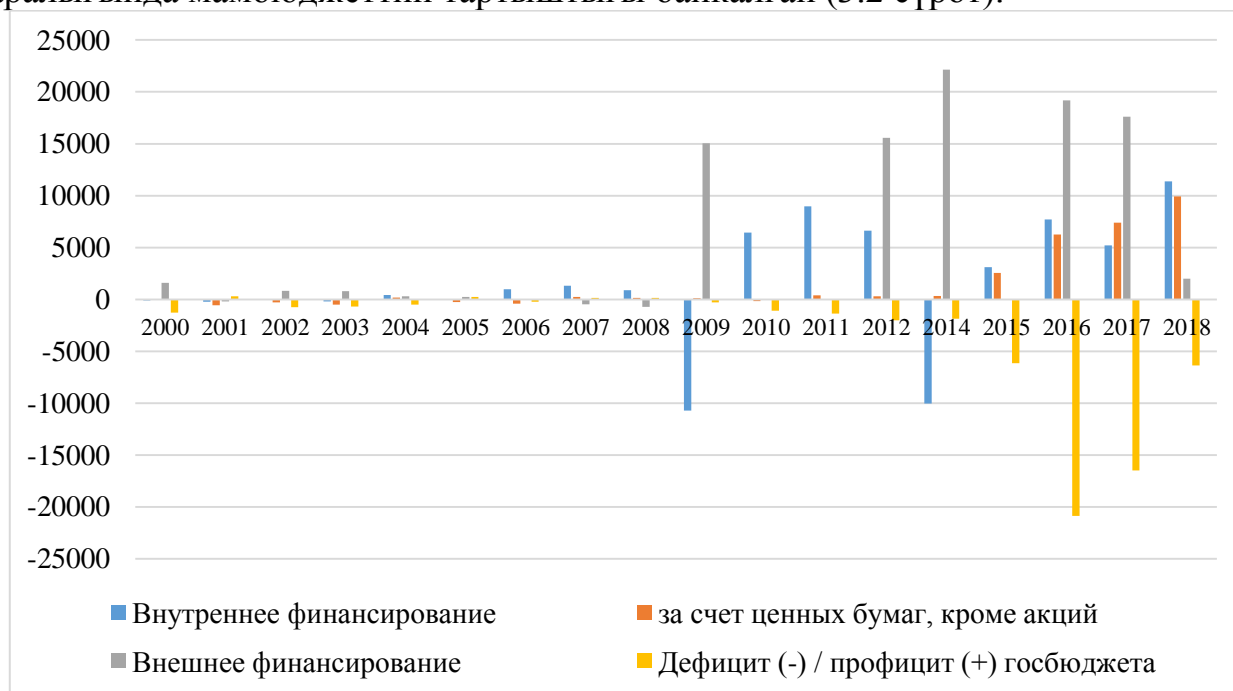
Булак: КР УСК маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

Финансылык системадагы модернизациялоо багыттарынын бири катары, биз тараптан салык кирешелеринин өсүү саясатын улантуу менен катар салыктык эмес кирешелер жана расмий трансферттерди активдүү жогорулатуу сунушталат, бул мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн, чегерүүлөрдү, төлөмдөрдү, мамлекеттик бюджетке киреше катары төлөнгөндөрдү кошо, ошондой эле мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдү олуттуу жогорулатат.

Финансылык системага диагностика жүргүзүүдө мамлекеттик бюджеттин абалына көңүл бурууга туура келет. Кыргыз Республикасында мамлекеттик бюджеттин тартыштыгынын өсүшү (2008-жылды кошпогондо) (табл. 2.3). байкалат. Бул жагдай экономикалык кесепеттерден улам келип чыккан, анткени Кыргыз Республикасынын экономикасына өтө эле күч келип жатат. Мындай учурда, бюджеттин тартыштыгы өзүнүн босоголук белгиинен ашканда, ал коркунучка эле жаратпастан, чоң экономикалык зыян да алып келиши мүмкүн.

Бюджеттин тартыштыгынын өсүшүн алдын алуу үчүн мамлекеттик органдар өзүнүн финансылык саясатын КР административдик чараларын төмөндөтүү жана инновациялык потенциалын жогорулатууга багытталган аракеттерди кабыл алуу аркылуу түзөтүүсү керек.

КР бюджетинин каржылоо булактарынын булактары төмөнкүдөй маалыматтар менен мүнөздөлөт. Ошентип, 2000-жылы тышкы жана ички каржылоо жогорку көрсөткүчтөр менен айырмаланган жок (3.2 сүрөт). Тышкы каржылоонун олуттуу өсүшү 2009-жылы болуп, аны менен ички каржылоонун олуттуу өсүшү байкалган. 2010-жылы тышкы каржылоонун өсүшү байкалган, ал өзүнүн туу чокусун 2014-жылы жеткен, ал эми 2018-жылы бул көрсөткүч кыйла кыскарган. Ички каржылоого кайрылсак, 2014-жылы анын өсүшү жай болуп, 2018-жылы кыйла төмөндөп кеткен. Муну менен, изилденген мезгил аралыгында мамбюджеттин тартыштыгы байкалган (3.2 сүрөт).

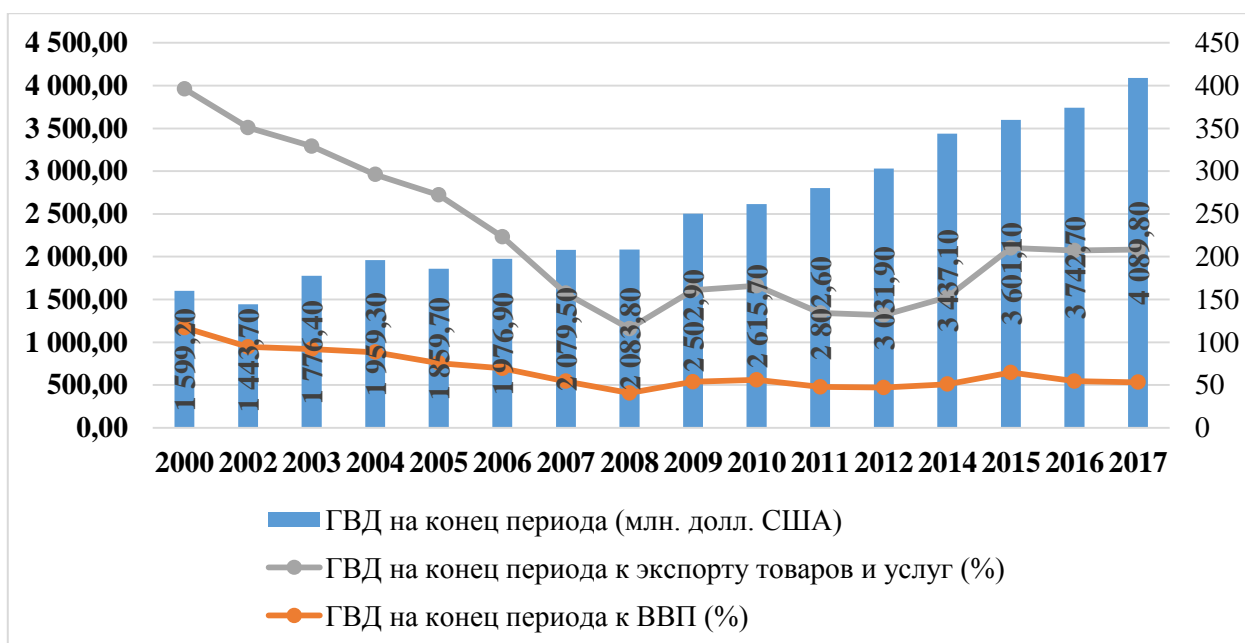

3.2-сүрөт. КР мамлекеттик бюджеттин тартыштыгын каржылоо булактары

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

Бюджет тартыштыгынын себептеринин бири болуп ички жана тышкы карыз эсептелет. Бюджеттин көпчүлүк бөлүгү карыздарды жана үстөк пайыздарды төлөгөнгө кетет. Жалпы карыздын структурасында мамлекеттик карызга карата тышкы карыздын кыскарып, ички карыздын өсүп жатканы (3.3-сүрөт) байкалат. Бюджеттин тартыштыгынын ички каржылоонун негизги булагы болуп мамлекеттик баалуу кагаздарды жайгаштыруудан тартылган каражаттар эсептелет. Мамлекеттик баалуу кагаздарды (мындан ары – МБК) чыгарууну көбөйтүү, анын ичинде узак мөөнөттүү МБК саясатын ишке ашыруу уланууда, алары чыгаруу көлөмү кыйла жогорулады.

КР мамлекеттик тышкы карызы анализ кылынган мезгилде анын өсүшүн көрсөтүп турат. Муну менен мамлекеттик тышкы карыз товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү экспорттоо мезгилинин аягына карат 2008-жылы олуттуу төмөндөгөн жана (3.3-сүрөт) кайрадан өсө баштаган (3.3-сүрөт).

3.3-сүрөт. КР мамлекеттик тышкы карызы

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

Мамлекеттик карыз жылдын аягында ИДПга карата өзгөрүлбөгөн эле бойдон калууда. Ошондой эле, экономикалык коопсуздуктун босого белгилеринин көрсөткүчү боюнча тышкы карызга карата экспорттук көлөмдөргө 30%дан ашпашы керек, ошол эле учурда практикада белги 100%дан ашат. Мамлекеттин тышкы карызынын мындай жогорку көрсөткүчтөрү тышкы карыз алуулардан олуттуу коркунучтарды көрсөтөт, анткени экономикалык өзгөрүүлөрдүн жолундагы олуттуу тоскоолдук болуп калат.

Талдоонун негизинде алынган натыйжалар мамлекеттик бюджеттин финансылык туруктуулугунун начар экенин ырастап турат, бул, ириде, карызыбыздын көп экенине байланыштуу (3.1. таблица), анткени мамлекеттин реалдуу карыздык көз карандылыгынын коэффициенттери, ошондой эле бюджет карызынын көз карандылыгынын коэффициенттери ченемдик босогого белгиден ашып кетет. Жогорку натыйжалар аларды төмөндөтүү

чараларынын комплексин иштеп чыгуунун зарылдыгы жөнүндө республика экономикасынын импорттон көз карандылыгын төмөндөтүү, тышкы карыз алуунун шарттарын кайра кароо жолу менен күбөлөндүрөт.

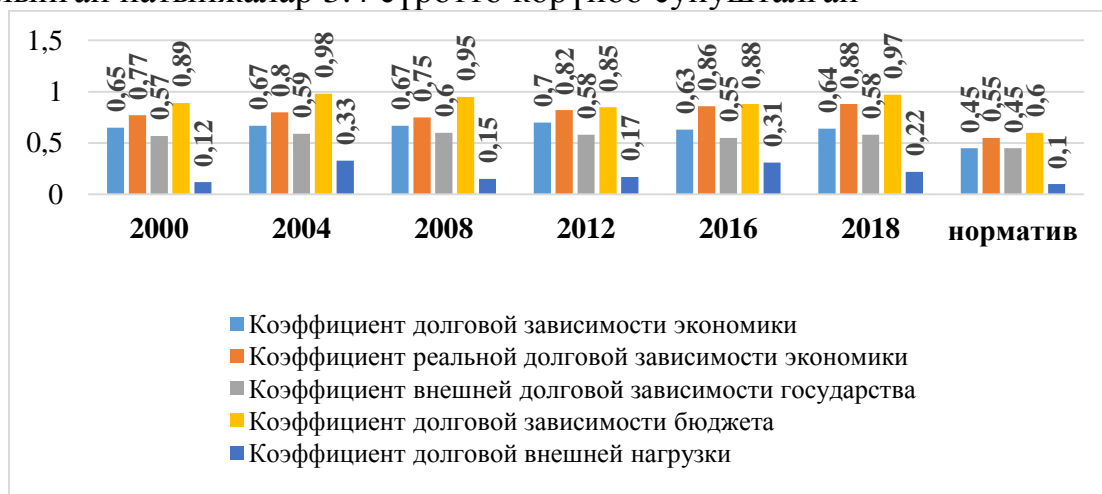
КР мамлекеттик финансылар чөйрөсүнүн абалы туруксуздуктан айырмаланат жана мамлекеттин бюджетин жөнгө салууга карата финансылык саясатты калыптандыруу принциптерин кайра кароо зарылдыгы жөнүндө күбөлөндүрөт (3.1 табл.). Булар каралып жаткан мезгилде карыз көбөйүп, карыздык туруктуулуктун төмөндөшүнүн олуттуу өсүшү байкалып жатканын ырастайт.

Таблица 3.2 – Кыргызстанын мамлекеттик бюджетинин финансылык туруктуулугунун көрсөткүчтөрүнүн динамикасы

	2000	2004	2008	2012	2016	2018	Ченемдик мааниси
Экономикалык жактан карыз көз карандылыгынын коэффициенти	0,65	0,67	0,67	0,7	0,63	0,64	$\leq 0,6$
Экономикалык жактан реалдуу карыз көз карандылыгынын коэффициенти	0,77	0,8	0,75	0,82	0,86	0,88	$\leq 0,6$
Мамлекеттин тышкы карыздан көз карандылык коэффициенти	0,57	0,59	0,6	0,58	0,55	0,58	$\leq 0,43$
Бюджеттин карыздык көз карандылык коэффициенти	89,3	137,3	145,3	185,3	188,3	197,4	$\leq 0,3$
Тышкы карыз жүгүнүн коэффициенти	0,12	0,33	0,15	0,17	0,31	0,22	-
Жарандын тышкы жүк коэффициенти	8342	15243	23442	29883	34224	51743	$\rightarrow 0$

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

Алынган натыйжалар 3.4 сүрөттө көрүнөө сунушталган

3.4-сүрөт. КР мамлекеттик финансыларынын туруктуулугунун негизги көрсөткүчтөрүнүн динамикасы

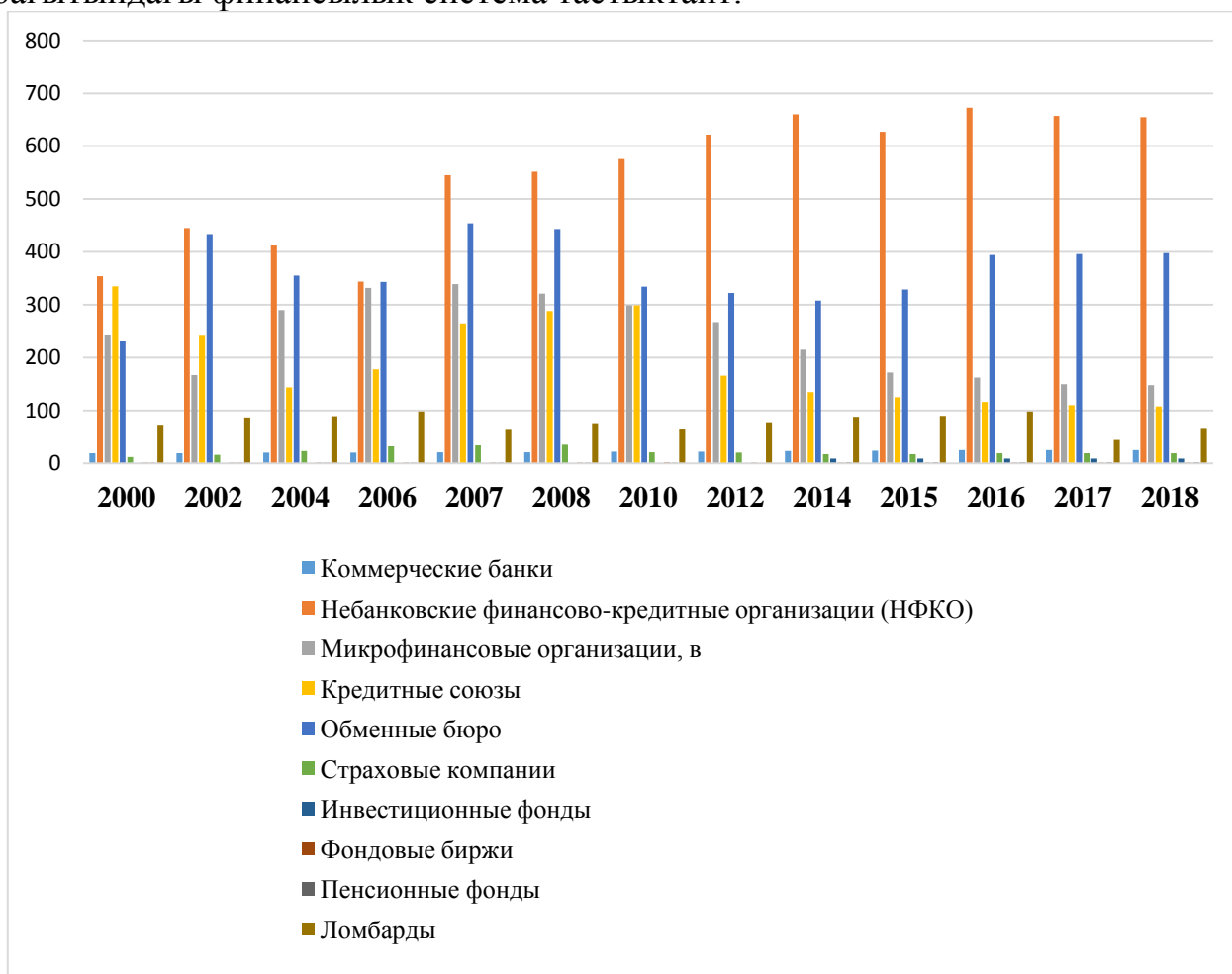
Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

Экономиканын карыздык көз карандуулугунун коэффициенти, экономиканын реалдуу карыздык көз карандуулугунун коэффициенти, ошондой эле бюджеттин тышкы карызык коэффициенти босоголук белгиен ашып кеткен, бул тууралуу мамлекеттик карыздын жогорку көрсөткүчтөрү күбөлөндүрүп турат (3.4-сүрөт).

Азыркы учурдагы жагдай экономикалык өсүүнүн ички булактарына көңүл бурууну күчөтүүнү талап кылат. Бул көпчүлүк учурда уюмдун жана калктын инвестициялык активдүүлүгүнө жараша жетет.

КР финансылык системасынын институционалдык структурасы талданып жаткан мезгилде өзгөрүлбөс болуп калат (3.5-сүрөт).

КР финансылык системасындагы институционалдык структуралардын диагностикасы, коммерциялык банктардын саны жана банктык эмес финансылык-кредиттик уюмдардын саны (мындан ары БЭФКУ) изилденип жаткан мезгилде дээрлик өзгөрүлгөн эмес (3.5-сүрөт). КР коммерциялык банктары финансылык системада лидерлердин катарында келүүдө, муну банк багытындагы финансылык система тастыктайт.

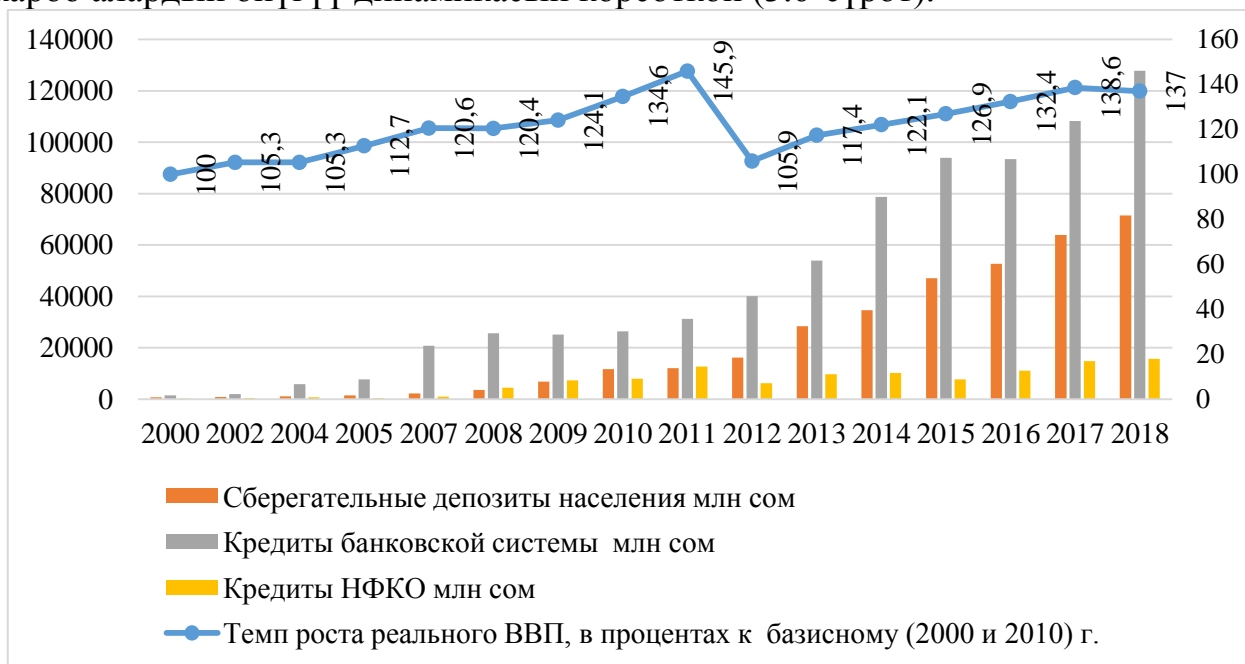

3.5-сүрөт. КР финансылык секторунун институционалдык структурасынын өзгөрүү динамикасы

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

Иликтенип жаткан мезгилде кредиттик союздардын жана микрофинансылык уюмдардын саны азайды. Калган институционалдык структуралар боюнча өзгөрүүлөр негизинен болгон эмес.

2000-2018-жылдардагы банк системасынын негизги көрсөткүчтөрүн кароо алардын өнүгүү динамикасын көрсөткөн (3.6-сүрөт).

3.6сүрөт. КР БЭФКУ, млн сом

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

3.6-сүрөттө. Реалдуу ИДП, сактык депозиттери, банк системасынын кредиттери жана БЭФКУ кредиттеринин өсүшүнүн ортосундагы байланыш көрсөтүлгөн. Өз ара байланыштар жакшы жагынан мүнөздөлөт, ошондой эле финансылык институттардын кредиттери реалдуу ИДПнын өсүүсүндө жакшы чагылдырылары анык, ал аналитикалык мезгилде аз-аздап өсүүдө. Кредиттердин структурасында банк системасынын кредиттери үстөмдүк кылат, БЭФКУ кредиттери анчалык маанилүү эмес.

КР банк сектору модернизациялоо өткөрүү үчүн чоң потенциалга ээ. Ошентип, ИДПга карата кредиттик портфелдин жалпы динамикасы кийинкидей: 2006-жылы 15,0%ды түзгөн, 2010-жылы -19,2%, 2018-жылы -24,8% [www.stat.kg]. Бирок башка өлкөлөрдө бул көрсөткүч кыйла жогору. Ошентип, мисалы, Германияда жана Англияда, бул көрсөткүч 200%лы, Россияда – 64%ды түзөт [www.nlkr.gov.kg]. Андан тышкары, банк системасынын кредиттик портфелинде 2018-жылдын аягына чыгаша кредиттердин үлүшү 7,5% же 9,6 млрд сомду түзгөн [www.nbkr/kg].

Буга ылайык, коммерциялык банктарга, биздин пикирибизде, кредиттик портфелди жогорулатуу боюнча өз ишмердигин чыгаша кердигердин үлүшүн азайтуу жана бул финансылык ресурстарды андан ары кредит берүүгө багыттоо менен кайра кароосу керек.

Ушуга байланыштуу КРУБ, биздин көз карашыбызда, коммерциялык банктардын кредиттик портфелиндеги чыгаша кредиттер боюнча үстөк

пайыздарда ченемдик босогону киргизүү аркылуу тескөө чараларын катаалдаштыруусу кажет.

3.7-сүрөттө көрүнүп тургандай, депозиттердин жалпы көлөмүнө банктан тышкары акча көрсөткүчтөрү абдан жогору. Бул аталган финансылык көрсөткүчтөрдү экономикалык максатта пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө күбөлөндүрөт.

3.7-сүрөт. КР экономикасына кредиттер, млн сом

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

2019-жылдын 1-июлуна карата КР банк секторунун кредиттик портфелинин көлөмү тармактарга карата 138,5 млрд сомду түзгөн, анын ичинде кийинки тармактар боюнча: өнөр жайга кредиттер – 11,4 млрд сом; айыл чарбасына – 27,3 млрд сом; соодага – 36,8 млрд сом; курулушка – 12,7 млрд сом; ипотекага – 13,2 млрд сом; керектөөгө – 14,9 млрд сом; башка кредиттер – 22,2 млрд сом [www.nbkr.kg]. Бул маалыматтарда көрүнүп тургандай, азыраак салыштырмалуу салмак өнөр жайга болгон кредиттерди түзөт. Коммерциялык банктар айланымдуулугу жогору болгон тармактарга гана кредит берүүгө кызыктар. Алар башка тармактарга салыштырмалуу айланымдуулугу аз инновациялык долбоорлорду каржылоого кызыкдар эмес. Ошондуктан банк секторун модернизациялоо багыттарынын бири катары КР Өкмөтүнө коммерциялык банктарды салыктык тескөө боюнча жеңилдиктерди берүү мүмкүнчүлүгү, алар аркылуу мамлекеттин финансылык ресурстарын узак мөөнөттүү ири улуттук долбоорлорго кредит берүү жөнүндө сунушту киргизүү керек. Мындай банк секторун өнүктүрүүнүн стратегиясы өнөр жай ишканаларынын ишмердигин активдештирүүгө мүмкүндүк берет, бул, жыйынтыгында КР экономикалык өсүшүнө көмөк көрсөтөт.

Биздин пикирде, узак мөөнөттүү негизде экономиканын муктаждыктарына коммерциялык банктардын кредит берүүсү, банк секторун модернизациялоо негизги багыттарынын бири болуп эсептелет. Муну менен ишканалардын өсүү кирешесин камсыздаган кредиттер зарыл.

Олуттуу мааниге ээ финансылык система болуп, финансылык чарбачылык жүргүзүүчү субъекттердин чөйрөсү, ишканалар жана үй чарбачылыгы эсептелет. Дал ушул звенолор улуттук экономиканын ички инвестициялык резервдерин калыптандырууга жана технологиялык деңгээлди жогорулатуунун негизинде инновациялык ишмердиктин өнүгүшүнө амортизациялык саясатты ишке ашыруу аркылуу жогорулатуунун негизинде көмөк көрсөтөт. Белгилүү болгондой, аккумуляция жана ишканалар менен компанияларын финансылык ресурстарын кайра бөлүштүрүү институту аркылуу баалуу кагаздардын рыногу же фонд рыногу эсептелет. Кыргыз Республикасында корпоративдик баалуу кагаздардын начар рыногу түзүлгөн.

Ошентип, акыркы жылдары байкалган эмиссиялардын масштабынын кеңейиши компаниялар тараптан өздүк өнүгүү максатында инвестицияларды тартуу ниети жөнүндө күбөлөндүрөт. Ага ылайык, банктык кредитти пайдалануу гана эмес, өндүрүштү каржылоонун жаңы, альтернативалуу ыкмаларын издөө жана колдонуу рынок шартында компаниялардын өнүгүүсүнүн туруктуу тенденциясы болуп келүүдө. КР Өкмөтүнө караштуу Финансылык рынокту жөнгө салуу жана көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын маалыматына ылайык (мындан ары – КР Мамфинкөзмөл), 2018-жылдын 1-январына карата, КР баалуу кагаздарынын рыногундагы кесипкөй ишмердикти 64 юридикалык жак жүргүзүүдө.

Инвестициялык активдүүлүккө дем берүүгө КР Мамфинкөзмөлдүн демилгеси менен ишканаларга өздүк капиталынын өлчөмүнө жана фирманын иштеген мезгилине карабастан облигацияларды чыгарууга мүмкүндүк берген КР мыйзамдарына түзөтүүнү 2009-жылы КР Мамфинкөзмөлдүн демилгеси боюнча кабыл алуу өбөлгө болгон. Мындай өзгөртүү, ошондой эле бир катар түзөтүүлөр, анын ичинде акционердик коомдор үчүн эле эмес, жоопкерчилиги чектелген коомдор (ЖЧК) үчүн дагы облигациялар боюнча чектөөлөрдү алып салуу Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексине [www.cbd.minjust.gov.kg], Кыргыз Республикасынын "Акционердик коомдор жөнүндө" [www.cbd.minjust.gov.kg] жана "Чарбачылык жүргүзүүчү шериктештиктер жана коомдор жөнүндө" [www.cbd.minjust.gov.kg] мыйзамдарына киргизилген. Бул өзгөртүүлөр облигацияларды чыгаруу жана корпоративдик облигациялардын андан ары өнүгүшү үчүн стимул катары кызмат кылат.

Анын өнүгүшүндөгү динамиканы жана мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү баалап, азыркы учурдагы КР корпоративдик баалуу кагаздар рыногу жүктөлгөн экономикалык функцияларды аткарабайт жана реалдуу өндүрүш үчүн калктын

эркин акча каражатын чогултпайт. Бул, ириде, баалуу кагаздарга жазылуунун механизмдери толук кандуу иштебейт дегенди түшүндүрөт. Соода аянтына финансылык каражаттардын олуттуу өлчөмүн тарта турган эффективдүү жана масштабдуу экинчи рынок дагы жок.

Финансылык рыноктун маанилүү сектору – бул камсыздандыруу рыногу. 2019-жылдын карата КР 20 камсыздандыруу (кайра камсыздандыруучу) уюмдар иштейт. Камсыздандыруу уюмдарынын жалпы активи 4122,0 млн сомду жана 2018-жылдагы ушул мезгилге караганда 117,6 млн сомго же 2,9 %га жогорулаган. Камсыздандыруу уюмдарынын жалпы өздүк капиталы 2019-жылдын 1-июлуна карата, 3178,0 млн сомду түзгөн, ал 2012-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу, 2066,9 млн сомго же 153 %га көбөйгөн. 2019-жылдын 1-июлуна карата камсыздандыруу сыйлыктарынын көлөмү 261,6 млн сомду түзгөн жана 2012-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу 62,56 млн сомго же 1,3 эсе көбөйгөн, бул камсыздандыруу рыногунун туруктуу өнүгүшүнө байланыштуу. Камсыздандыруу уюмдарынын ишмердигинин туруктуулугу жана үзгүлтүксүз ишмердигине, камсыздандыруу операцияларынын финансылык туруктуулугуна жана калктын турак жайын кеңири камсыздандырууну камыздоого жетүү үчүн турак жайларды өрттөн жана жаратылыш кырсыктарынан милдеттүү камсыздандыруу системасы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-ж. 21-февралындагы № 82 «Турак жайларды өрттөн жана жаратылыш кырсыктарынан милдеттүү камсыздандыруу жөнүндө» КР мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө» токтому кабыл алынган [www.stat.kg].

Финансылык системанын кийинки звеносу – бул үй чарбачылыгынын финансысы. Үй чарбачылыгын бириктирилген тандап текшерүүнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын калкынын акча каражаты 2018-ж. бир ай жан башына 4739,41 сомду түзгөн жана 2000-жылдан бери 2,8 эсе жогорулаган.

Калктын акчалай кирешелери жалданма жумушчуларга төлөнгөн эмгек акынын, социалдык трансферттердин (пенсиялардын, жөлөкпулдардын, стипендиялардын, камсыздандыруу төлөмдөрүнүн жана башка төлөөлөрдүн), ишкердик ишмердик менен алектенген адамдардын кирешелеринин, жеке менчик ирешелеринин (аманаттар боюнча үстөк пайыздар, баалуу кагаздар, дивиденддер, мүлктү ижарага берүү), жеке чарбачылыктын ж.б. негизинде түзүлгөн. Мындан тышкары, калктын корпоративдик баалуу кагаздарды инвестирилөөгө багыттала турган акча каражаттары бар экенин ырастайт. Муну менен ички инвестицияларга дем берүү жана алардын кызыкчылыктарын коргоо укуктарын кабыл алуу зарыл.

Топтоочу пенсиялык фонддун маалыматы боюнча пенсиялык активдер, 2019-жылдын 17,8 млн сомду түзгөн жана 2018-жылдагы көрсөткүчкө салыштырмалуу 1,7 %га же көбөйгөн, ушуга байланыштуу, калкты маалымдар

кылуу боюнча иштер жүргүзүлгөн. Натыйжада пенсиялык полистер сатылып алынып, кошумча пенсиялык камсыздоого келишимдер түзүлгөн [www.stat.kg].

Ошентип, корпоративдик баалуу кагаздардын рыногунун илең-салаңдыгы жана калктын сактык-инвестициялык активдүүлүгүнүн жетишсиз жогорку деңгээли финансылык система жана финансылык сектор ишиндеги институционалдык мүнөздөмө катары жана иштөө механизминин деңгээлиндеги системалуу үзгүлтүктөр жөнүндө кабар берип турат.

Финансылык рыноктун туруктуулугуна карабастан, ички жана тышкы мүнөздөгү бир катар коркунучтардын болушу белгиленип, ал Кыргыз Республикасындагы финансы системасынын туруксуздашына алып келиши мүмкүн. Атап айтканда, мындай ички системалуу коркунучтар, ириде, банк системасындагы 50 %ды түзгөн чет өлкөлүк капиталдын (россиялык, казакстандык) банк системасында болушу менен мүнөздөлөт. Бул финансылык системанын туруктуулугуна, өзгөчө кризистик кырдаалдарда реалдуу коркунуч келтирет.

«Кыргыз Республикасынын финансы системасындагы атаандыштыктын жана экономикалык коопсуздуктун өзөктүү фактору катары аныктамаларынын диагностикасы» деп аталган төртүнчү бөлүмдө финансы системасынын туруктуулугун баалоо, экономикалык коопсуздукту камсыздоо шарттары катары аны модернизациялоо маселелери жана финансы саясатын ишке ашыруунун негизги багыттары каралды.

Интеграциялык процесстердин шарттарында экономикалык коопсуздукту камсыздоо бөлүгүндө финансы системасынын туруктуулугун баалоонун жаңы критерийлерин издөө олуттуу мааниге ээ. Ушуга байланыштуу, КР финансы системасынын структуралык-функционалдык мүнөздөмөлөрүн изилдөө, финансы ресурстарын түзүү, бөлүштүрүү жана пайдалануу боюнча анын потенциалын аныктоо менен, анын иштөөсүнүн эффективдүүлүгү аныкталат. Ата мекендик экономикалык илимдин методологиялык жүгүн жалпылоо менен, финансы системасынын туруктуулук факторлорун аныктоого комплекстүү мамилени, аны модернизациялоонун илимий-методологиялык платформасы катары пайдалануу сунушталат.

Ата мекендик финансы системасынын негизги чөйрөлөрүнө жүргүзүлгөн анализ, улуттук экономиканын ар түрдүү параметрлеринин финансы системасынын туруктуулук абалына жана, албетте, өлкөнүн экономикалык коопсуздук параметрлерине таасирин кароо зарылдыгы жөнүндө божомолду калыптандырууга мүмкүндүк берет. Биздин көз карашыбызда, бул финансы системасын модернизациялоонун кыйла практикалык жана методикалык негизделген багытын аныктоого мүмкүндүк берет.

4.1 таблица –Кыргызстандын финансы системасынын туруктуулугуна таасир берген коркунучтарды (факторлорду) аныктоонун комплекстүү мамилеси.

Көбүрөөк таасирдүү факторлор	Финансы системасынын элементтери	Себептүү-иликтөө параметрлери
1	2	3
Саясий туруктуулук (туруксуздук). Коррупция	Мамлекеттик финансылардын чөйрөсү	Мамлекеттик инвестициялык ишмердиктин программаларын ишке ашыруу. Калкты социалдык камсыздоо. Калкты кирешелер боюнча дифференциациялоо Социалдык-экономикалык өнүгүүнүн темпи.
Саясий туруктуулук. Технологиялык фактор	Корпоративдик финансылар чөйрөсү	Иштиктүү активдүүлүк. Ишканаларды техникалык жактан жаңылап жабдуу. Өндүрүш факторлордун өндүрүмдүүлүк деңгээли. Атаандаштык деңгээли. Атаандаштык артыкчылыктардын жогорулашы.
Саясий туруктуулук. Калктын киреше деңгээли. Калктын кирешелерин түзгөн булактар.	Үй чарбалардын финансылары	Узак суроо-талаптуу товарларды керектөө (инвестициялык). Аманат активдүүлүгү. Жүрүм-турумдун финансылык маданиятын калыптандыруу. Камсыздандыруу маданиятын калыптандыруу.
Саясий туруктуулук. Макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн абалы. Инфляциянын параметрлери. Финансы чөйрөсүндө коопсуздуктун заманбап технологияларын колдонуу.	Финансы рыногу (Банк системасы жана банктык эмес институттардын системасы)	Төлөм системасынын өнүгүшү. Жаңы банктык продуктулардын өнүгүшү. Финансылык инструменттердин жагымдуулугун жогорулатуу.

Булак: автор тарабынан [Абрамов А. [и др.]. Регулирование финансовых рынков: модели, эволюция, эффективность // Вопросы экономики. - 2014. - №2. - 33-49-б.] негизинде түзүлдү.

Финансы системасынын тышкы жана ички мүнөздөгү жаралган коркунучтарга каршы туруу шарттарын аныктоо үчүн, КР экономикалык коопсуздугунун индикаторлор жыйындысын сунуштоого жана тийиштүү көрсөткүчтөрдү эсептөөгө болот (4.2 табл.).

4.2 таблица – Кыргызстандын экономикалык коопсуздугунун индикаторлор жыйындысы.

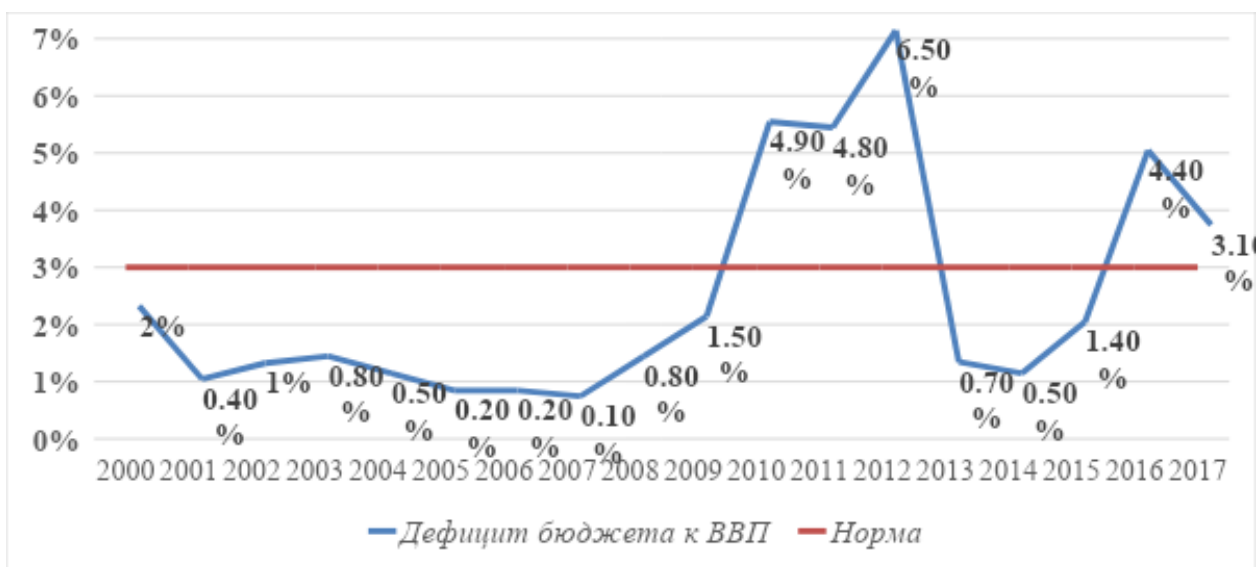
№	Атоо жана көрсөткүчтүн болжолдуу аталышы	Босого маани	2016-2017-жылдарга фактылык маани, %
1	2	3	4
1.	ИДПга карата бюджеттин тартыштыгы F1	3%дан ашпоого тийиш	4,4% - 3,1%
2.	ИДПга карата мамлекеттик карыз F2	60%дан ашпоого тийиш	61% - 58%
3.	Тышкы жана ички карыздын деңгээли F3	ИДПнын 30%нан ашпоого тийиш	Ички 4,5% -5,9% Тышкы 55% - 54%
4.	Республикалык бюджеттин чыгашаларынын жалпы көлөмүнө карата мамлекеттик карызды төлөөгө чыгашалар үлүшү F4	ИДПнын 20%нан ашпоого тийиш	13% -12%
5.	Коммерциялык банктардын анын активдерине карата кредиттик портфели F5	45%дан ашууга тийиш	53% -55%
6.	<i>Акча базасын алтын валюталуу резервдер менен камсыздоо деңгээли F6</i>	<i>Өлкөнүн алтын валюталуу резервдеринин көлөмү акча базасынын 70%нан төмөн болбоого тийиш.</i>	
7.	<i>Алтын валюталуу резервдердин жетиштүүлүк индикатору F7</i>	<i>Алтын валюталуу резервдердин абсолюттук өсүшү акча базасынын өсүшүнөн жогору болууга тийиш.</i>	
8.	Монеталаштыруу деңгээли F8	Монеталаштыруунун 20-30%дан төмөн болгон деңгээли кооптуу деп эсептелет	26 % - 25%
9.	Акча суроо-талаптарынын көлөмүнүн жана структурасынын өзгөрүү индикатору жана экономикадагы сунуштар F9	Акча салмагынын өсүшү инфляциянын деңгээлинин плюс 10%нан ашпоого тийиш	1,5 %
10.	Кредиттик ресурстар жана депозиттер боюнча пайыздык коюмдун ортосундагы маржа F10	5-7 %дан ашпоого тийиш	Изилденген мезгил ичиндеги орточо маржа 12%
11.	<i>Экономиканын рентабелдүүлүгү F11</i>	<i>Инфляциянын деңгээлинен ашат</i>	

4.2 таблица (уландысы)			
12.	Экономиканын негизги тармактарынын рентабелдүүлүгү F12	Инфляциянын деңгээлинен жогору болууга тийиш	
13.	Рентабелдүүлүктүн жана пайыздык коюмдардын катышы F13		
14.	ИДПга карата негизги капиталга инвестиция F14	25%дан төмөн болбоого тийиш	28% - 25 %
15.	Улуттук жана чет өлкөлүк валютадагы аманаттардын структурасы F15	Катыш 70:30 болууга тийиш	70:30
16.	Капиталдын өлкөдөн агып чыгуусу F16		жогору
17.	ИДПга карата банк системасынын жыйынды активдеринин катышы F17	60-70%	36% -40%
18.	Каражаттарды тартуу жана жайгаштыруунун орточо мөөнөттөрү F18	Өз ара шайкеш болууга тийиш	Дал келбейт
19.	Экономиканы монеталаштыруу деңгээлине карата банк секторунун активдер үлүшүнүн динамикасы F19	100%	45%
20.	Банктардын активдеринде кредиттик портфелдин үлүшү F20	45%дан жогору болууга тийиш	33%

Булак: [Сенчагов, В.В. Россиянын экономикалык коопсуздугу - М.: Бином. – Билим лабораториясы. - 2010. – 815 б.] негизинде түзүлдү.

Экономикалык коопсуздуктун бул индикаторлору, мамлекеттик финансылардын абалы, финансылык эмес жана банк секторлору жана алардын өз ара таасири менен байланыштуу болгон финансы системасынын коопсуздугунун макроэкономикалык аспектилерин чагылдырат.

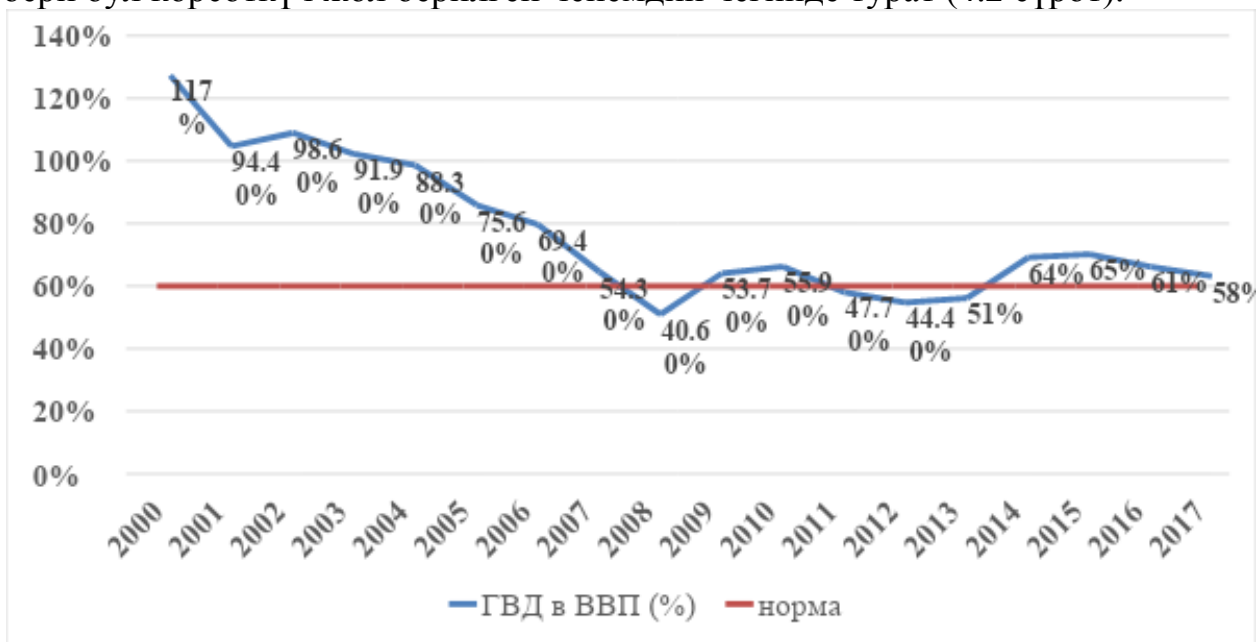
ИДПга карата мамлекеттик бюджеттин тартыштыгы 30%дан ашпоого тийиш (4.1 сүрөт). Бул индикатор экономикалык коопсуздукту камсыздоо көз карашынан алганда, жол берилген маанилердин дээрлик чегинде турат. 2010-2012-жылдары бул индикатор жол берилген мааниден ашып кеткен, бул коомдун саясий жашоосунда жаралган олуттуу жагдай менен түшүндүрүлөт, алар ИДПга карата бюджеттин тартыштык катышын мүнөздөгөн көрсөткүчтөрдө чагылдырылат.

4.1 сүрөт. ИДПга карата КР мамлекеттик бюджетинин тартыштыгы динамикасы, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү[www.stat.kg]

Экономикалык коопсуздуктун деңгээлин чагылдырган дагы бир маанилүү көрсөткүч – бул ИДПга карата тышкы карыздын динамикасы. Теориялык аспектилерге жана көптөгөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларынын анализине ылайык, бул көрсөткүч ИДПдан 60%дык мааниден ашпоого тийиш. Бир нече жылдардан бери бул көрсөткүч жол берилген ченемдин чегинде турат (4.2 сүрөт).

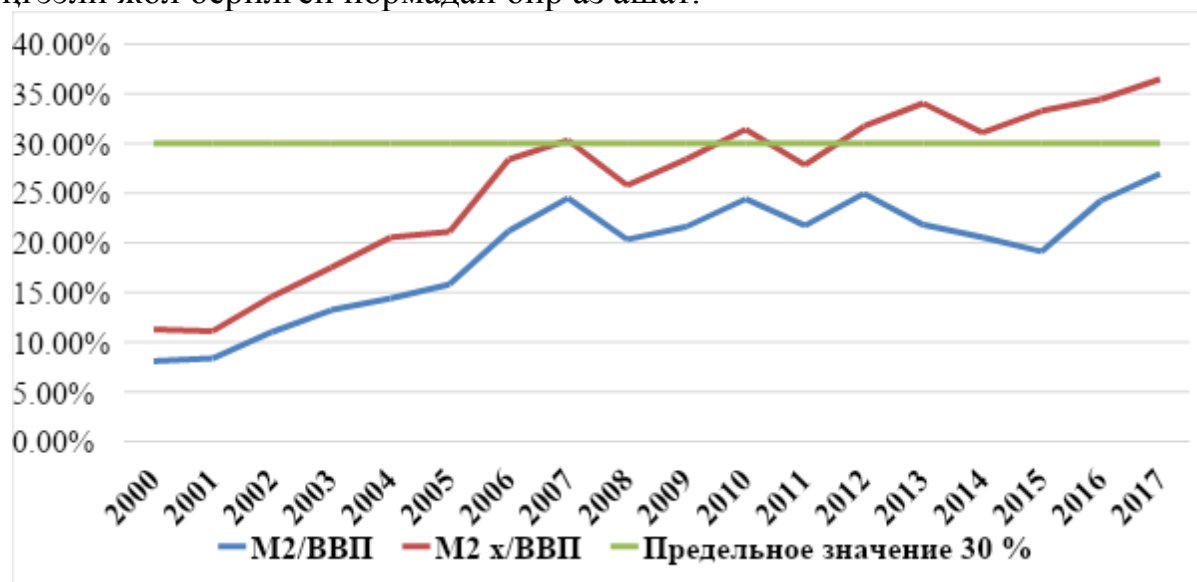

4.2 сүрөт. КР ИДПга карата мамлекеттик карыздын динамикасы, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү[www.stat.kg]

М2 акча агрегатынын, же акча салмагынын структурасын мүнөздөгөн ИДПга карата акча салмагынын үлүштүк мааниси, экономикалык трансформациялоонун шарттарында улам өсүүдө, анткени экономикалык регионалдык интеграция соода-сатык жүргүзүүнүн өз ара аракеттерин

күчөтүүнү жана эл аралык сооданы активдештирүүнү болжолдойт, бул өз кезегинде, негизинен накталай эмес эсептешүү аркылуу жүзөгө ашырылат (4.3 сүрөт). ИДПга карата акча салмагынын катыштык көрсөткүчү, жол берилүүчү чек болуп эсептелген 30%дык мааниден ашууга тийиш. Экономиканы монеталаштыруунун 30%дан төмөн көрсөткүчү – экономиканы бартеризациялоонун өнүгүшү жөнүндө күбөлөндүрөт. M2 монеталаштыруунун деңгээли жол берилген нормадан бир аз ашат.

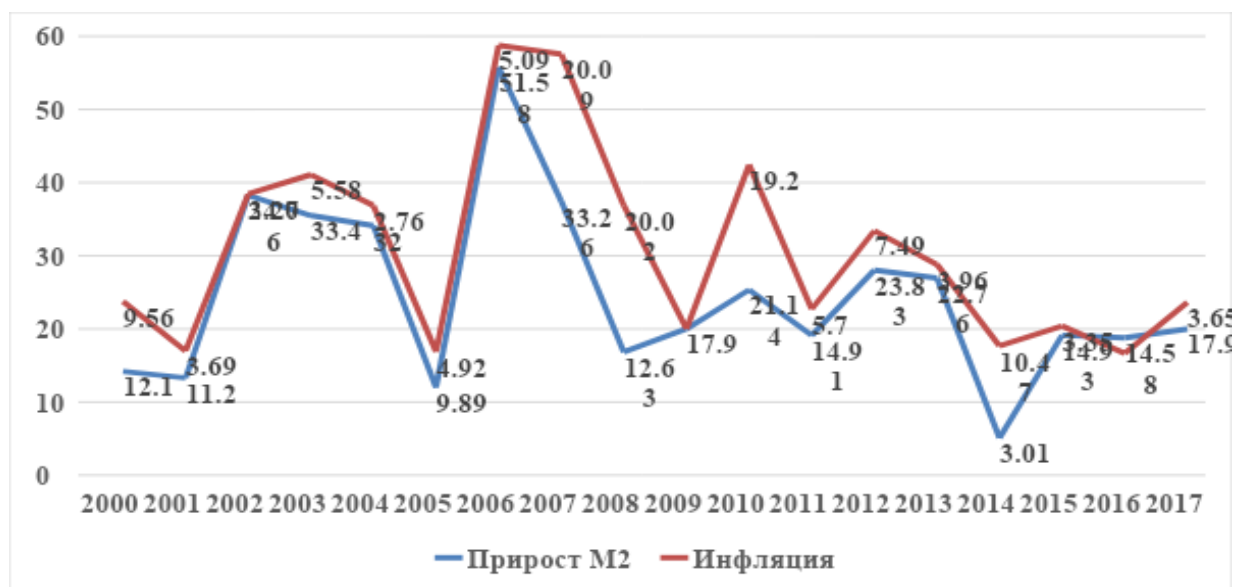

4.3 сүрөт. КР экономикасына финансылык сүңгүп кирүү көрсөткүчүнүн динамикасы, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү[www.stat.kg]

Демек, экономиканы финансылаштыруу жагдайына карата экономикалык тажрыйбанын жетиштүү оор абалы байкалгандыгын констатациялоого болот. Жаралган кырдаалдын кыйла ачык себеби болуп, төлөм системасынын өнүгүшүнүн жетишээрлик эмес деңгээли жана экономикада накталай акчалардын жогору үлүшү саналат. Бул жагдай, аманаттардын уюшулбаган формаларына артыкчылык берүү менен, кошумча кирешелер булагы катары финансылык инструменттерди пайдаланууда үй чарбалардын анчалык кызыкчылыгы жоктугу менен курчууда. Коммерциялык банктар да, банктык эмес финансы институттары да, калктын каражаттарын тартууну активдештирүү боюнча саясатты ишке ашырбайт, бул калктын финансылык сабаттуулугунун деңгээли менен дагы да курчуйт.

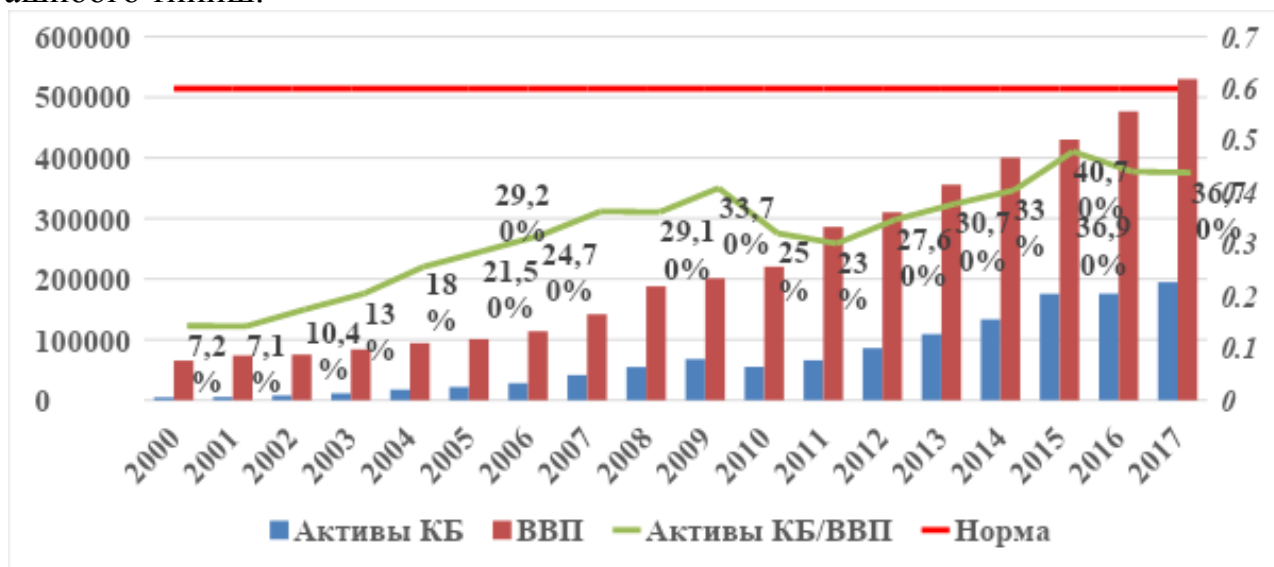
Акча салмагынын өсүшү өлкөдөгү инфляциялык көрсөткүчтөрдөн ашпоого тийиш, анткени бул акча салмагын материалдаштыруу процессин жана анын экономикалык жана материалдык негиздемесин мүнөздөйт, башкача айтканда, акча салмагы материалдык жана экономикалык пайда менен канчалык камсыздалган. Бул катыш инфляциялык спиралдын көрсөткүчү катары чыгат, тактап айтканда, аны ишке киргизүү мүмкүндүгүн чагылдырат, бул гиперинфляцияга жана экономиканын мындан аркы стагнациясына алып келет.

4.4 сүрөт. КР акча салмагынын жана инфляциянын өсүш көрсөткүчүнүн катыштык динамикасы, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү[www.stat.kg]

Коммерциялык банктардын активдеринин ИДПга карата катышы 60%дан ашпоого тийиш.

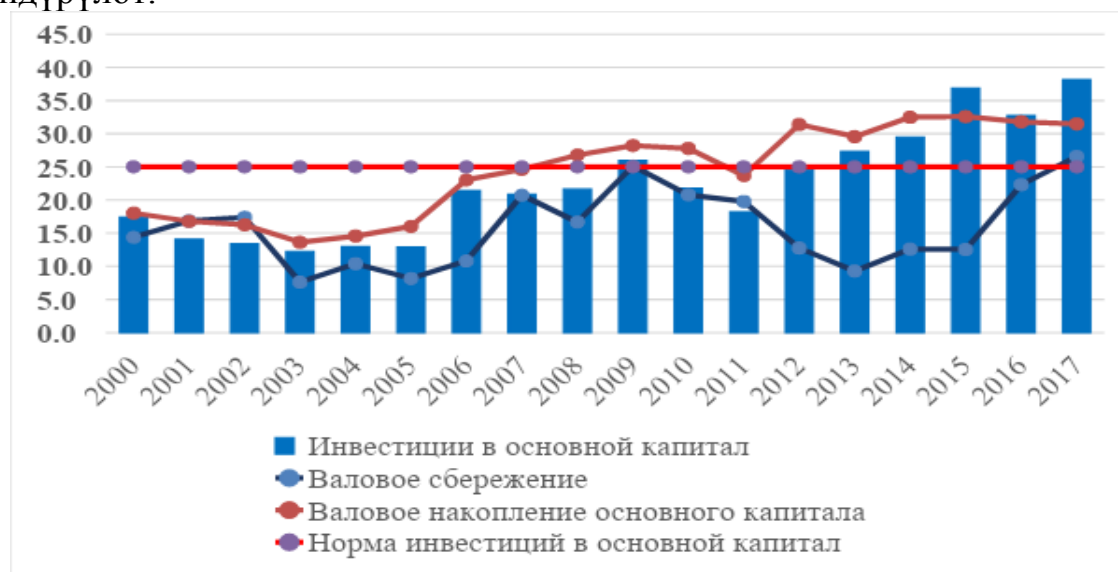
4.5 сүрөт. КР коммерциялык банктарынын активдер динамикасы, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү[www.stat.kg]

Бул көрсөткүч коммерциялык банктардын ИДПсын экономикага финансылык кирүү деңгээлин мүнөздөйт же башкача айтканда, экономиканын реалдуу секторуна андан аркы инвестирилөө үчүн калктын жана чарбалык субъектилердин эркин финансылык каражаттарын аккумуляциялоого алып келген, банк системасы тарабынан өзүнүн экономикалык функциясын ишке ашыруу абалын чагылдырат.

Аны менен катар, заманбап экономикалык мейкиндикте банк системасы финансылык ортомчунун гана эмес, бир катар финансылык инструменттер, продуктулар жана кызматтар аркылуу улуттук продуктуга түздөн-түз салым

кошкон жетишерлик маанилүү экономикалык агенттин да ролун ойнойт. Демек, экономикага банктык кирүүнүн жетишерлик эмес деңгээли, финансы институттары катары банктарга калктын ишениминин төмөндүгү, ошондой эле банктык эмес институттардын өнүгүшүнүн төмөн деңгээли менен түшүндүрүлөт.

4.6 сүрөт. КР негизги капиталга инвестициялардын динамикасы, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү[www.stat.kg]

Негизги капиталга инвестициянын динамикасынын көрсөткүчү экономиканы финансылаштыруу көз карашынан алганда жыйынтыктоочу катары чыгат жана кайра жандандаруу бөлүгүндө экономиканын мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт. Негизги капиталга инвестициялоо үлүшү ИДПга карата төрттөн бир бөлүктөн көп болууга тийиш, анткени ушул учурда гана инвестициялар өндүрүш сектору тарабынан амортизацияланган чегерүүлөрдүн суммасынан жогору болот, жана ага ылайык, экономика өсүү стадиясында болот.

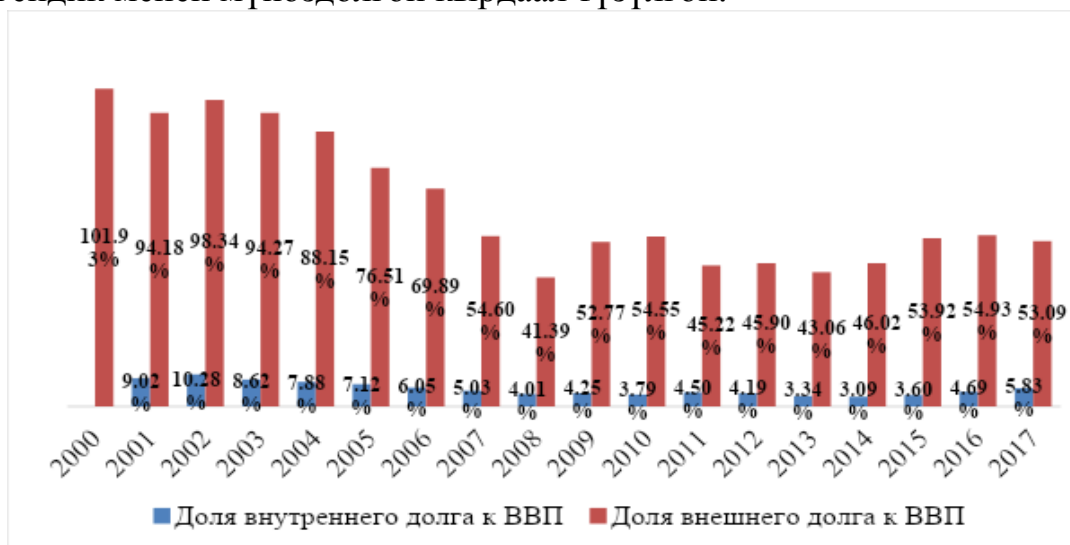
4.7 сүрөт. КР улуттук жана чет өлкөлүк валютада калктын депозиттеринин катышы

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү[www.stat.kg]

Калктын улуттук жана чет өлкөлүк валюталарда депозиттеринин ортосундагы катыш 70:30 болууга тийиш (4.7 сүрөт). КРда калктын, аманаттар булагы катары улуттук валютага ишеними төмөн жана КР жарандары аманаттарын чет өлкөлүк валютада (АКШ доллары) сактоону артык көргөн, муну менен аманаттардын мүмкүн болуучу нарксыздануусунан сактанышкан.

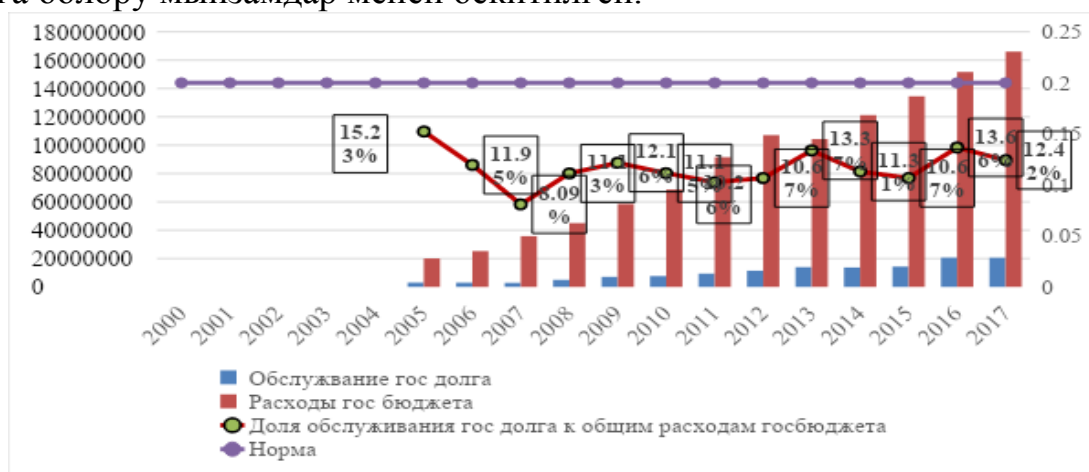
Мындай кырдаал финансы секторунун өнүгүшүнүн жетишээрлик эмес деңгээлин жана ал тарабынан негизги экономикалык функциялардын аткарылбагандыгын көрсөтөт.

Тышкы жана ички карыздардын ортосундагы катыштын структурасы 30%дан ашык болбоого тийиш. Практикада, улуттук экономиканы чет өлкөлүк сектор каржылай турган, ал эми ички мүмкүнчүлүктөр толук көлөмдө аракетке кирбегендик менен мүнөздөлгөн кырдаал түзүлгөн.

4.8 сүрөт. КР ИДПга карата ички жана тышкы карыздардын үлүштүк катышы, %
Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү[www.stat.kg]

КР үчүн экономикалык жана финансылык өз алдынчалуулук коркунучу жетишээрлик олуттуу, анткени белгилүү бир жылдары ал мүмкүн болуучу чектерден ашып турган. Бүгүн, тышкы карыз ИДПга карата 60%га чейин ашууга болору мыйзамдар менен бекитилген.

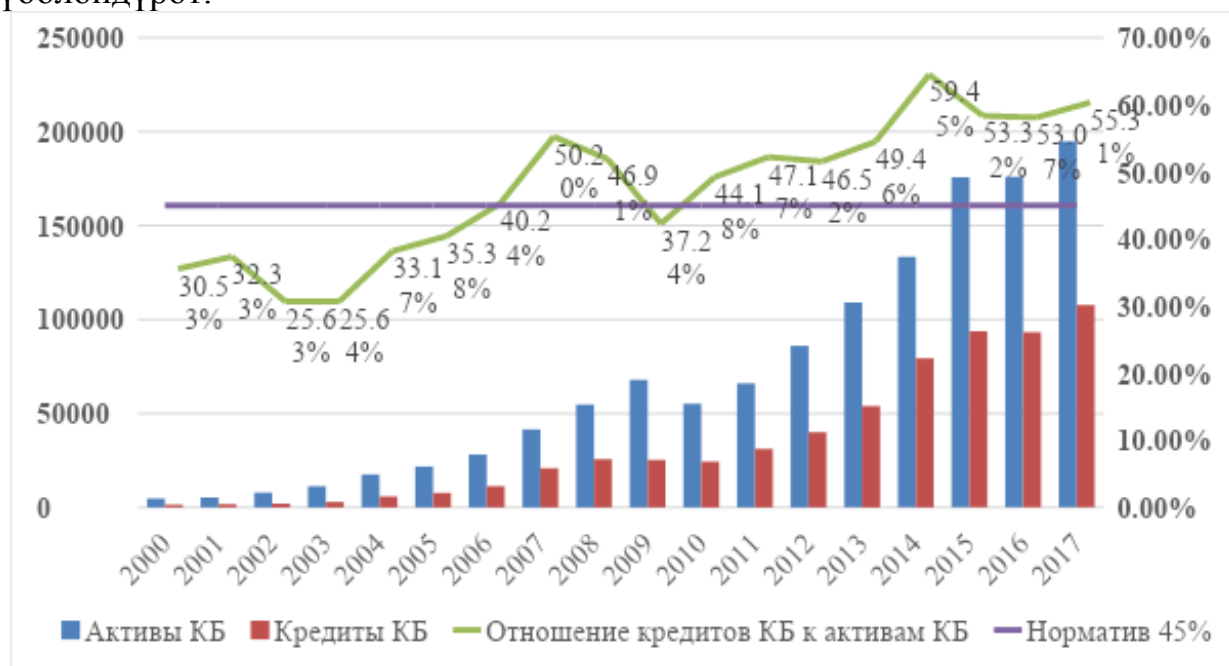

4.9 сүрөт. КР бюджеттин жалпы чыгашаларына карата мамлекеттик карызды төлөө динамикасы, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү[www.stat.kg]

Бул критерий мамлекеттик бюджеттин туруктуулугун мүнөздөйт. КРнын изилденип жаткан мезгил үчүн расмий статистикалык булактарында 2005-жылга мамлекеттик карызды төлөө боюнча суммалар тууралуу маалыматтар жок экендигин белгилей кетүү зарыл.

Банктардын активдеринде кредиттик портфелдин үлүшү 45%дан жогору болууга тийиш, анткени бул критерийдин төмөн мааниси, банктардын ишмердигинде артыкчылык чет өлкөлүк операциялар же фондулук инструменттер менен спекулятивдик операциялар тарабына ооп жаткандыгын күбөлөндүрөт.

4.10 сүрөт. КРда банк системасынын активдерине карата коммерциялык банктардын кредиттик портфелинин катышы, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

Бул көрсөткүч ошондой эле туруксуз абалда турат жана улуттук экономиканын финансылык ресурстарга жана инвестициялык салымдарга муктаждыктарын канааттандырбаган банк системасынын кредиттик мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт.

Трансформациялык экономикасы менен өлкөлөрдө колдонулган, финансылык туруктуулуктун жана анын ИДПга таасиринин анализинин тажрыйбасы менен пайдаланабыз. Бул үчүн ИДПнын өткөн жылга %дык өсүү темпинин, ИДПга карата бюджеттин тартыштыгын %дык, ИДПга карата тышкы карыздын %дык көрсөткүчтөрү, ИДП дефлятору жана монеталаштыруу коэффициенти же ИДПга карата M2 ортосунда корреляциянын тардыгына тест жүргүзөбүз. (4.1 сүрөт).

Демек, ИДПнын өсүү темпин жогорулатуу үчүн финансы системасынын туруктуу мүнөздөмөлөрүн түзүү зарыл, атап айтканда — мамлекеттик бюджеттин таңсыктыгын жана тышкы карызды көбөйтүү ИДПнын динамикасында терс чагылдырылат, ошол эле маалда, экономиканы

монеталаштырууну жогорулатуу ИДПнын өзгөрүшүндө оң тенденцияларга алып келет (4.11 сүрөт).

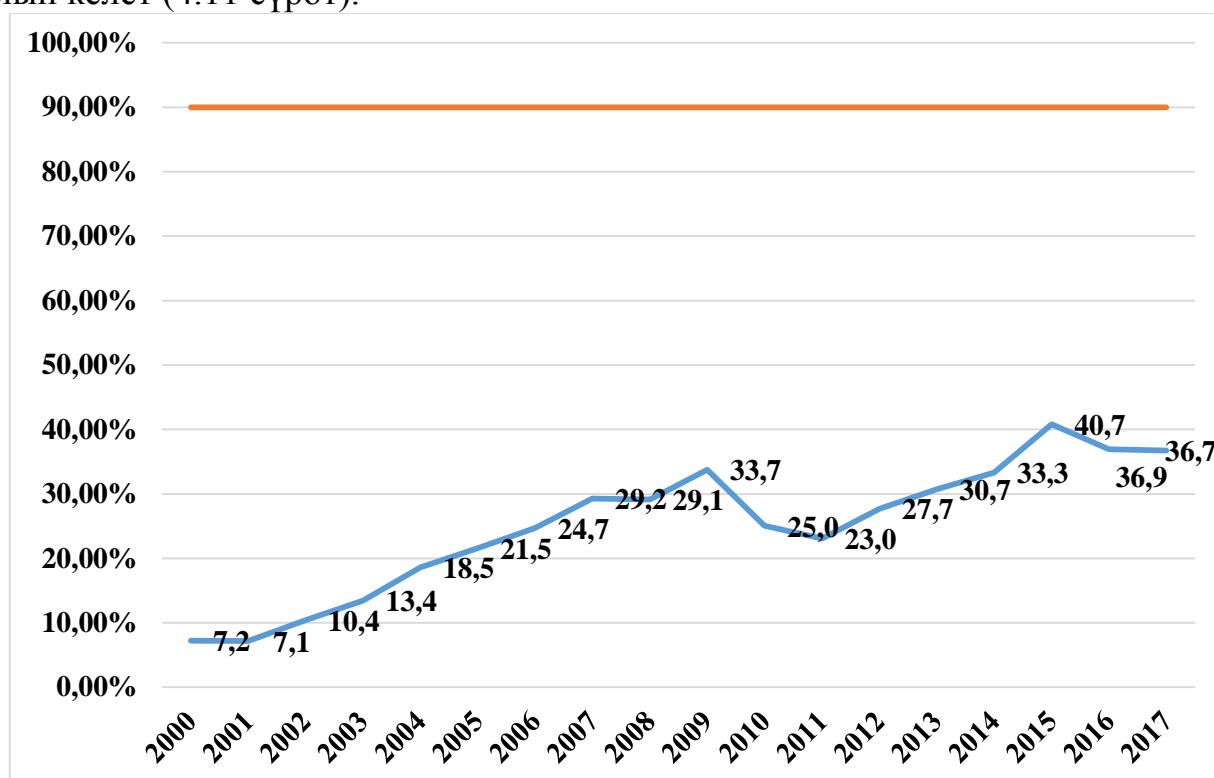

Рис. 4.11. КР ИДПсынын % карата активдердин динамикасы, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [www.stat.kg]

Активдердин ИДПга карата көрсөткүчү изилденген мезгил ичинде белгиленген ченемден кыйла төмөн болду. Мындай катыш КР экономикасынын банк секторуна активдерди сактоо жөнүндө күбөлөндүрөт. Экономиканы турукташтыруу боюнча анын артыкчылыктар секторлорун, инновациялык жана инвестициялык ишмердүүлүктөрүн колдоо жолу менен чараларды көрүү зарыл.

КОРУТУНДУ

1. Экономикалык коопсуздукту, улуттук экономикага коркунучтар шарттарында финансылык туруктуулук жана өзүнө өзү жетиштүүлүк, инвестициялык жагымдуулук менен мүнөздөлгөн, интеграцияланган экономикалардын шартында улуттук кызыкчылыктарга зыян келтирбестен жана толук экономикалык субъектинин белгилерин сактоо менен өзгөрүлүп жаткан шарттарга адекваттуу адаптациялануу аркылуу, өндүрүштүн жана социалдык деңгээлдин алга умтулган өсүшкө улуттук экономикалык системанын жөндөмдүүлүгү катары кароо зарыл.

2. Экономикалык коопсуздуктун деңгээли экономикалык өнүгүүнүн деңгээли, жана натыйжада мамлекеттин ишке ашырылып жаткан экономикалык саясатынын эффективдүүлүгү менен аныкталат. Ага ылайык экономикалык коопсуздукту түзүүнүн методологиялык аспектиери калктын жашоо

сапатынын параметрлерин жана алга умтулган экономикалык өсүштү изилдөөгө такалат.

3. Улуттук финансы системасы, төмөн финансылык тереңдикте жогорку концентрация жана асимметрия, финансы рыногунун спекулятивдик мүнөзү, акча агымдарынын жана финансы институттарынын басымдуулугу, капиталдын дүйнөлүк рыногуна жеткиликтүүлүккө жана тышкы инвестицияларга жогору көз карандуулук, жогорку өзгөрүлмөлүүлүк жана башка структуралык-функционалдык мүнөздөмөлөр, анын эффективдүү эместигин аныктагандардын жыйындысы менен айырмаланат.

4. Кыргыз Республикасында түзүлгөн финансы системасы, экономикалык өнүгүүнүн моделинин спецификасы менен берилген ички факторлор жана анын интеграциялык процесстерге кошулуусунун өсүшүнүн жыйынтыгында пайда болгон тышкы факторлор менен детерминацияланган карама-каршылыктар менен мүнөздөлөт.

5. Кыргызстанда финансы системасынын институциялык структурасы классикалык мектептин салттарында калыптанган жана ал мамлекеттик финансы, ишканалардын финансысы жана үй чарбалык финансы сыяктуу структуралык элементтер менен көрсөтүлгөн. Подсистеманын ар бир элементи обочолонуунун белгилүү бир даражасында иштерин жана финансы системасынын чөйрөлөрүнүн ортосунда өз ара аракеттенүү эффективдүүлүгүн жогорулатуу жана координациялоо көз карашынан алганда мамлекеттин экономикалык саясатын ишке ашырууда макулдашкандык жоктугун белгилей кетүү зарыл.

6. Улуттук финансы системасы, финансы системасынын чөйрөлөрүн жана звенолорун уюштурууга, өз ара аракеттенүүгө жана эффективдүү иштөөсүнө негиз болуучу талаптарды чагылдырган белгилүү бир принциптерге негизделиши керек. Мындай принциптердин мазмуну, өлкөнүн мамлекеттик түзүлүшүнүн, экономикасынын жана финансы саясатынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен анын рационалдуу финансы системасын курууга негизги талаптарды аныктоого тийиш.

7. Социалдык тейлөө жана реалдуу секторду тейлөөгө багытталгандык менен байланышкан финансы системасын модернизациялоо, финансы саясатын калыптандырууга мамилелерди түп тамырынан бери өзгөртүүнү болжолдойт. Экономиканын финансы жана реалдуу секторлорду теңдеш өнүктүрүү алардын ар биринде кризистүү функциялануу тобокелдигин күчөтөт.

8. Финансы саясатынын алгылыктуу вектору болуп, экономикалык агенттерди финансы ресурстары менен камсыздоонун негизинде экономиканын реалдуу секторун жана социалдык чөйрөнү өнүктүрүү, аларды алуунун жана тейлөөнүн коромжуларын азайтуу, калктын аманаттарын жана финансы системасынын активдерин пайдалануу болууга тийиш. Жалпы финансылык турукташтырууну камсыздаган финансы саясатынан, инновациялык, инвестициялык, өндүрүштүк жана структуралык саясат менен өз ара байланышкан селективдүү (тандалма), ошондой эле экономиканы санариптештирүү саясатына өтүү зарыл.

9. Финансы саясатын ишке ашыруу үчүн зарыл: социалдык чыңалуунун төмөндөтүү, мамлекеттик финансылардын чыңдоо, банк чөйрөсүнүн нормалдуу иштөөсү, товардык жана акча агымдардын теңдемделүүсү, бирдиктүү мамлекеттин алкагында аймактардын финансы-экономикалык өз алдынчалуулугун акылга сыярлык кеңейтүү.

10. Көрүнүп тургандай, экономикалык коопсуздукту камсыздоо фактору катары финансы системасын мамлекеттик жөнгө салуу, өлкөнүн социалдык-экономикалык жашоосунда болуп жаткан финансы процесстерине таасирдин мыйзамдар менен таризделген системасын көрсөтөт. Ошондуктан, финансы системасын мамлекеттик жөнгө салуунун негизин, экономикалык коопсуздуктун эффективдүүлүн жогорулатууга түрткү берген индикаторлордун кыйла такталган системасын, атап айтканда, бюджеттин ИДПга, мамлекеттик карыздын ИДПга болгон катышын түзүү зарылдыгы логикалуу.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жана Кыргыз Республикасынын финансы системасын модернизациялоонун статистикалык анализдеринин алынган жыйынтыктарынын алкагында төмөндөгү сунуштар иштелип чыкты:

1. Экономикалык кырдаалдарын жана алардын ортосундагы мүнөздүү өз ара аракеттердин жана өз ара байланыштардын өзгөчөлүгүнө жараша финансы системасынын негизги элементтеринин критериялык параметрлерин иштеп чыгуу зарыл;

2. Өлкөнүн финансы системасынын жана экономикасынын ченемдик-укуктук базасын инвентиразациялоону улантуу керек, антпесе, макулдашылбаган атап айтканда, экономиканын негизги элементтеринин нормалдуу иштөөсүнө тоскоолдук жараткан бири-бирине каршы келген документтердин болушун анализ көрсөтүү;

3. Өлкөнүн экономикалык коопсуздугуна жооп берген мамлекеттик органды мыйзамдар менен бекитүү, ошондой эле экономикалык коопсуздуктун индикаторлорун, алардын босого маанилерин мыйзамдар менен белгилөө, жана экономикалык коопсуздуктун индикаторлорун аныктоо, белгилөө, көзөмөлдөө, мониторинг жана анализдөөнү туруктуу негизде камсыздоо;

4. Калктын жеке пенсиялык топтолмолорун аккумуляциялоого арналган, жарандардын жеке аманат эсептеринин (ЖАЭ) институтун түзүү. КР да ЖАЭ түзүүдө лицензияланган финансы мекемелери тарабынан жарандарды активдеринен мыйзамсыз ажыратуудан коргоону камсыздоого мүмкүндүк берет;

5. Финансылык өнүгүүнүн жана экономиканын финансылык тереңдиктин деңгээлин жогорулатууну камтыган, максатка багытталган программаны иштеп чыгуу;

6. Өндүрүштү колдоого акча агымдарынын багытын кепилдеген механизмдерди иштеп чыгуу жана ишке киргизүү. Мындай механизмдер, барынан мурда, алгылыктуу инвестициялык жана инновациялык долбоорлорду, ошондой эле экономиканын өсүшү үчүн инфраструктуралык чектөөлөрдү жеңүүгө, жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдаланууга жана жогорку

технологиялардын өнүгүшүнө мүмкүндүк берген ири инфраструктуралык долбоорлорду колдоону үлүштүк тең каржылоо жолу менен жүзөгө ашырылган өнүгүүнүн мамлекеттик институттарынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу менен байланыштуу;

7. Негизги коюмду, инфляциянын өсүш темпи менен салыштырылуучу деңгээлге чейин төмөндөтүү, жана коюмдардын деңгээлин орточо жөнгө салуудан, учурдагы чыгашаларды каржылоо үчүн кредиттин жеткиликтүүлүгүн камсыздоодо кыска мөөнөттүү инструменттер боюнча кыйла жогору коюмдарды жана узак мөөнөттүү инструменттер боюнча кыйла төмөн коюмдарды болжолдогон, дифференциалга өтүү, бул инвестициялар үчүн кредиттин жеткиликтүүлүгүн жогорулатат;

8. Өлкөнүн бардык аймагында финансылык мейкиндиктин бир түрдүүлүгүн жана тең жеткиликтүүлүгүн камсыздаган финансылык институттардын тармагын уюштуруу үчүн укуктук, инфраструктуралык жана административдик шарттарды түзүү жолу менен финансылык кызматтардын жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу, операциялык кеңселерди ачууга аймактык чектөөлөрдү алып салуу жолу менен банктык тейлөө тармактарын түзүү жана диверсификациялоо;

9. Фонддук борборлордун жана баалуу кагаздарды жайгаштыруунун кеңири тармактанган адистештирилген түйүндөрүн өнүктүрүүгө түрткү берүү; финансы кызматтарын сатуунун агенттик моделин калыптандыруу;

10. электрондук жана мобилдик төлөмдөр технологиясын, аралыктан финансылык тейлөөнү мыйзамдуу бекитүү жана өнүктүрүү; жаңы төлөм инструменттерин, анын ичинде электрондук акчаларды ченемдик-укуктук жактан таануу жана жайылтуу;

11. Финансы рыногунун жеткиликтүүлүгүн жана туруктуулугун жогорулатуу, эмитенттердин жана инвесторлордун сандык өсүшү, инвестициялык жана инновациялык долбоорлорду банктык кредитти өнүктүрүү, банктык эмес финансы институттардын активдерин олуттуу жогорулатуу, экономикадагы тобокелдиктерди камсыздандыруу менен жабуу деңгээлинин учурдагы 10-15%тен 50-60%га чейин өсүшү.

12. КР финансы системын модернизациялоо экономиканы глобалдаштыруу жана санариптештирүү шартында чет өлкөнүн анын ичинде Казакстан жана Белорусия Республикаларынын бир катар оң тажрыйбаларын колдонуу менен финансы рыногун жана криптовалютаны киргизүүнү көздөйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Омунова, С.К.** Роль финансовой системы в обеспечении национальной безопасности [Текст] / С.К. Омунова // Борбордук Азиядагы бухгалтер жана аудиттердин Ысык-Көл форумунун кабарлары. – 2017. - №3(18). - 179-184-б.
2. **Омунова, С.К.** Современное состояние финансового сектора и его роль в обеспечении инвестиционных ресурсов экономики [Текст] / С.К. Омунова// Борбордук Азиядагы бухгалтер жана аудиттердин Ысык-Көл форумунун кабарлары. – 2017. - №1(16). - 84-90-б.
3. **Омунова, С.К.** Трансформация финансовой системы и реалии экономической интеграции [Текст] / С.К. Омунова// Борбордук Азиядагы бухгалтер жана аудиттердин Ысык-Көл форумунун кабарлары. - 2017. - №3(18). - 57-60-б.
4. **Омунова, С.К.** Взаимодействие реального и финансового секторов экономики как условие обеспечения экономической безопасности в условиях региональной интеграции [Текст] / С.К. Омунова // Б.Ельцин атын. КРСУнун Вестниги. - 2017. - №6. - 11-17-б.
5. **Омунова, С.К.** Модернизация финансовой системы как условие обеспечения финансовой безопасности [Текст] / С.К. Омунова // Б.Ельцин атын. КРСУнун Вестниги. - 2017. - №6.- С.63-67.
6. **Омунова, С.К.** Методологические подходы финансовой стабилизации как фактор устойчивого роста экономики [Текст] / С.К. Омунова // Известия вузов Кыргызстана. - 2017. - №2. - 61-62-б.
7. **Омунова С.К.**[и др.]. Элементы финансовой системы Кыргызской Республики в современных условиях [Текст] / С.К. Омунова, А.А. Саякбаева// Евразийское научное объединение. - М., 2018. - №1 (35). - 137-140-б.
8. **Омунова, С.К.**Институциональные аспекты финансового сектора Кыргызской Республики [Текст] / С.К. Омунова// Евразийское научное объединение. - М., 2018. - №5 (39). - 116-118-б.
9. **Омунова, С.К.**К вопросу о теоретических концепциях взаимосвязи финансовой системы и ростом экономики [Текст] / С.К. Омунова// Евразийское научное объединение. - М., 2018. - №6 (40). - 130-133-б.
10. **Омунова, С.К.** Отдельные аспекты формирования индикаторов безопасности финансовой системы [Текст] / С.К. Омунова // Экономика и предпринимательство. - М., 2018. - №10. - 1316-1319-б.
11. **Омунова, С.К.** Банковское кредитование как источник повышения инвестиционной активности национальной экономики [Текст] / С.К. Омунова // Евразийское научное объединение. - М., 2018. - 9(43). - 69-71-б.
12. **Омунова, С.К.** Стабильность финансовой системы как условие обеспечения экономической безопасности Кыргызской Республики [Текст] / С.К. Омунова// Евразийское научное объединение. - М., 2018. - №9(43). - 71-74-б.
13. **Омунова, С.К.** Комплекс угроз экономической безопасности в финансовой системе [Текст] / С.К. Омунова// «Актуальные проблемы и

перспективы развития экономики»: материалы 17-й Международной научно-практической конференции Крымского федерального университета им. В.И. Вернадского. – Симферополь, 2018. - 71-73-б.

14. **Омурова, С.К.** [и др.]. Инновационные технологии на финансовом рынке как инструмент развития экономики [Текст] / С.К. Омурова, А.А. Саякбаева, // «Модернизация экономики Казахстана – фактор стабильности финансовой системы государства и национальной валюты»: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию национальной валюты Республики Казахстан. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2018. - 29-33-б.

15. **Омурова, С.К.** Институциональные основы модернизации финансовой системы в условиях глобализации [Текст] / С.К. Омурова // Евразийское научное объединение. - 2018. - №12(46). - 264-266-б.

16. **Омурова, С.К.** Роль микрокредитных институтов в обеспечении экономической безопасности Кыргызстана [Текст] / С.К. Омурова // Евразийское научное объединение. - 2019. - №1(47). - 261-264-б.

17. **Омурова, С.К.** Роль инновационной экономики в условиях мирового финансового кризиса [Текст] / С.К. Омурова // Евразийское научное объединение. – 2019. - №1(47). - 278-280-б.

18. **Омурова, С.К.** Проблемы национальной банковской системы и пути их решения [Текст] / С.К. Омурова // Евразийское научное объединение. – 2019. - №2(48). - 184-186-б.

19. **Омурова, С.К.** [и др.]. Ключевые параметры бюджетной политики в определении экономической безопасности [Текст] / С.К. Омурова, А.А. Саякбаева // Евразийское научное объединение. -2019. - №6(52). - 269-273-б.

20. **Омурова, С.К.** Тенденции развития финансовой системы: особенности и перспективы [Текст] / С.К. Омурова // Евразийское научное объединение. - 2019. - №7(53). – 184-187-б.

21. **Омурова, С.К.** Концептуальные подходы теории экономической безопасности [Текст] / С.К. Омурова // Евразийское научное объединение. – 2019. - №7. - (53). – 187-189-б.

22. **Омурова, С.К.** Государственное регулирование финансовой системы как фактор обеспечения экономической безопасности [Текст] / С.К. Омурова // Вестник КРСУ им. Б.Ельцина. – 2019. –Т.17, №6. – 12-14-б.

23. **Омурова, С.К.** Особенности функционирования финансового сектора национальной экономики в условиях экономической интеграции [Текст] / С.К. Омурова // Вестник КРСУ им. Б.Ельцина. – 2019. –Т.17, №6. – 15-18-б.

24. **Омурова, С.К.** [и др.]. Модернизация финансовой системы в обеспечении экономической безопасности Кыргызской Республики [Текст] / Монография. С.К. Омурова, А.А. Саякбаева //– Бишкек. Алтын Тамга. - 2019. – 168-б.

Омурова Салтанат Кайыровнанын 08.00.10 – финансы, акча жүгүртүү жана кредит жана 08.00.01 – экономикалык теория адистиктери боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн “Кыргыз Республикасынын экономикалык коопсуздугун камсыз кылууда финансы системасын модернизациялоо” темасында жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: финансы системасы, финансы саясаты, бюджет, салык кирешелери, финансы системасын модернизациялоо, экономикалык коопсуздук, финансылык жана экономикалык индикаторлор.

Изилдөө объекти: өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу менен өз ара байланышкан финансы системасы жана анын негизги индикаторлору.

Изилдөө предмети: финансы системасын модернизациялоо шартында экономикалык коопсуздук проблемалары.

Изилдөө максаты: финансы системасын модернизациялоо боюнча концептуалдуу сунуштарды негиздөө жана экономикалык коопсуздукту камсыз кылган анын механизмдерин жакшыртуу боюнча теориялык-прикладдык сунуштары иштеп чыгуу.

Изилдөө методу: экономико-математикалык, анализ жана синтез, салыштыруу жана жалпылоо, эксперттик, байкоо.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары: экономикалык коопсуздук жана финансы системасын модернизациялоого автордук аныктоо сунушталды; экономикалык категорияны чагылдырган финансылык система жана экономикалык коопсуздукту изилдөөдө теориялык-методологиялык мамилелер өркүндөтүлдү; банк секторунун коркунучтарына каршы аракеттенүүнү камсыз кылуу позициясы менен интеграциялык процесстин алкагында ата мекендик өндүрүүчүлөрдү коргоонун финансылык механизми белгиленди; 2030-жылга чейинки мезгилде экономикалык өнүктүрүүнүн туруктуу финансылык көрсөткүчтөрүнө жетишүү модели чечмеленди жана экономикалык коопсуздукту аныктаган базалык көрсөткүчтөр белгиленди; Кыргыз Республикасынын экономикалык коопсуздугунун үстөмдүк кылган фактору катары финансы системасын модернизациялоону ишке ашыруу боюнча практикалык сунуштар берилди.

Колдонуу даражасы: Изилдөөнүн натыйжалары мамлекеттик программаларды жана КР Финансы министрлигинин, КР Экономика министрлигинин ченемдик актыларын иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: экономикалык коопсуздукту камсыз кылууда финансы системасын модернизациялоо боюнча сунуштар мамлекеттик программаларды жана финансы секторундагы органдардын ишмердүүлүгүндө ченемдик-укуктук актыларды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн жана экономикалык коопсуздуктун эффективдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет. Изилдөөнүн натыйжалары КР жождоруна финансы дисциплиналары боюнча окуу-методикалык комплекстерди, окуу куралдарын, программаларды иштеп чыгуу үчүн зарыл.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования Омуровой Салтанат Кайыровны на тему: «Модернизация финансовой системы в обеспечении экономической безопасности Кыргызской Республики», представленной на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальностям: 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит; 08.00.01 – экономическая теория

Ключевые слова: финансовая система, финансовая политика, бюджет, налоговые доходы, модернизация финансовой системы, экономическая безопасность, финансовые и экономические индикаторы.

Объект исследования: финансовая система и основные ее индикаторы, взаимосвязанные с обеспечением экономической безопасности страны.

Предмет исследования: проблемы экономической безопасности в условиях модернизации финансовой системы.

Цель исследования: обоснование концептуальных предложений по модернизации финансовой системы, и разработка теоретико-прикладных рекомендаций по совершенствованию ее механизмов, обеспечивающих экономическую безопасность.

Методы исследования: экономико-математический, методы анализа и синтеза, сравнений и обобщений, экспертный, наблюдение

Основные результаты исследования: предложено авторское определение экономической безопасности и модернизация финансовой системы; развиты теоретико-методологические подходы к исследованию финансовой системы и экономической безопасности, отражающие экономическую составляющую этих категорий; обозначены финансовые механизмы защиты отечественных производителей в рамках интеграционных процессов с позиции обеспечения противодействия угроз в банковском секторе; представлена интерпретация модели достижения устойчивых финансовых показателей экономического развития на период до 2030 года и обозначены базовые индикаторы, определяющие экономическую безопасность; предложены практические рекомендации по осуществлению модернизации финансовой системы как доминантного фактора экономической безопасности Кыргызской Республики.

Степень применения: Результаты исследования могут быть использованы при разработке государственных программ и нормативно-правовых актов Министерства финансов КР, Министерства экономики КР, НБКР.

Область применения: предложения и рекомендации по модернизации финансовой системы в обеспечение экономической безопасности могут быть использованы при разработке государственных программ и нормативно-правовых в деятельности органов финансового сектора и позволяют повысить эффективность экономической безопасности. Результаты исследования необходимы вузам КР для разработки учебно-методических комплексов, пособий, программ по финансовым дисциплинам.

ABSTRACT

of thesis research of OmurovaSaltanatKaiyrovna on the following topic: "Modernization of financial system in provision of economic security of the Kyrgyz Republic", presented for procuring of Doctor of Economics academic degree majoring in: 08.00.10 – Finance, Monetary Circulation And Credit and 08.00.01 – Economic Theory

Key words: financial system, financial policy, budget, tax revenues, modernization of the financial system, economic security, financial and economic indicators.

Object of research: financial system and its main indicators, interconnected with ensuring the economic security of the country.

Subject of research: issues of economic security under conditions of the financial system modernization.

Research objective: substantiation of conceptual proposals for the financial system modernization, and the development of theoretical and applied recommendations for improving its mechanisms ensuring economic security.

Research methods: economic and mathematical method, methods of analysis and synthesis, comparisons and generalizations, expert method, observation.

Key findings: the author's definition of economic security and modernization of the financial system is proposed; theoretical and methodological approaches to the study of the financial system and economic security are developed, those reflecting the economic component of these categories; the financial mechanisms for protecting domestic producers within the framework of integration processes from the standpoint of countering threats in the banking sector are identified; an interpretation of the model for achieving sustainable financial indicators of economic development for the period up to 2030 is presented and basic indicators that determine economic security are identified; practical recommendations on the modernization of the financial system as a dominant factor in the economic security of the Kyrgyz Republic are proposed.

Degree of application: The results of research can be used in the development of government programs and regulatory acts of the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic, the Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic, the National Bank of the Kyrgyz Republic and can improve the efficiency of economic security.

Scope of application: suggestions and recommendations on modernization of financial system to ensure economic security can be used in the development of state programs and regulatory acts of the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic, in the activities of financial sector bodies and can improve the efficiency of economic security. The results of the study are necessary for universities of the Kyrgyz Republic to develop educational and methodological complexes, manuals, programs for the disciplines "Finance".

ОМУРОВА САЛТАНАТ КАЙЫРОВНА

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК
КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗ КЫЛУУДА ФИНАНСЫ
СИСТЕМАСЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО**

Экономика илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

Авторефераты

Басмага кол коюлду 08.08.2019.
Кагаздын форматы 60x84 1/16. Көлөмү 2,5б.т.
Тираж 50 экз. Заказ № 758

720020, Бишкек ш., Малдыбаев көч, 34-б. Кыргызский государственный
университет строительства, транспортаи архитектуры им. Н. Исанова
Учебно-издательский центр «Авангард» КГУСТА